

В. Г. СКЛЯРЕНКО
(головний редактор)
О. О. ТАРАНЕНКО
(заст. головного редактора)
В. А. ШИРОКОВ
(заст. головного редактора)
В. І. ЧУМАК
(відп. секретар)
Б. М. АЖНЮК
В. М. БРІЦІН
П. Ю. ГРИЦЕНКО
С. Я. ЄРМОЛЕНКО
В. КОСЕСЬКА-ТОШЕВА (Польща)
В. В. ЛУЧИК
О. М. МОЛДОВАН (Росія)
Н. Г. ОЗЕРОВА
Г. П. ПІВТОРАК
М. П. САВИЦЬКИЙ (Чехія)
О. Б. ТКАЧЕНКО
Л. І. ШЕВЧЕНКО
М. ШТЕЦЬ (Словацьчина)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

---

*Затверджено до друку вченими радами Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
(протокол № 2 від 27.02.2014 року) та Українського мовно-інформаційного фонду НАН України
(протокол № 2 від 20.02.2014 року)*

Адреса редакції 01001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
тел. 279-29-64
факс 278-71-82
e-mail: movozn-journal@ukr.net

*Свідоцтво про реєстрацію серії KB № 5562
від 18.10.2001 р.,
видане Держкомінформом України*

Редактори: *Н. М. ГАЙДАЙ, В. С. ДАНИХІНА*

Здано до набору 03.03.2014. Підп. до друку 09.04.2014.
Формат 70x108/16. Папір офс. № 1. Друк офс.
Ум. друк. арк. 8,4. Обл.-вид. арк. 9,5.
Тираж 311 пр. Зам. № 3858.

Технічне редагування та верстка *І. В. Остапової*

Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01004 Київ-4, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру
суб'єкта видавн. справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ІМ. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ
ЛЮТИЙ

2014

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця XX — початку XXI ст.), V	3
	Менцель Т., Хентшель Г. Вплив російської мови на флективну морфологію білорусько-російського та українсько-російського змішаного мовлення	32
	Архангельська А. М. До проблеми словотвірної фемінізації в українській мові новітньої доби: традиція і сучасність. II	58
	Дорошенко С. І. Два уточнення до класифікації безсполучникових складних речень	71
	Карпенко У. О. Когнітивно-порівняльний погляд на етимологію рефлексів першокоренів	77
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Севрук О. Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком	86
	НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
	Хроніка	89
	Дисертаційні роботи з мовознавства	95

CONTENTS		
	Taranenko O. O. Formation of the new system of social values and priorities of the Ukrainian society (based on the late XXth— early XXIst century Ukrainian language materials). V	3
	Menzel T., Hentschel G. The influence of Russian on the inflectional morphology of Belarusian-Russian and Ukrainian-Russian mixed speech	32
	Arkhanhelska A. M. On the problem of derivational feminization in present day Ukrainian language: tradition and modernity. II	58
	Doroshenko S. I. Specifying two definitions in the classification of asyndetic composite sentences	71
	Karpenko U. O. A cognitive-comparative view on the etymology of primary root's reflection	77
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Sevruk O. Masenko L. T. Surzhyk: between Ukrainian and Russian	86
	SCIENTIFIC LIFE	
	News items	89
	Dissertations on linguistic (research themes)	95

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ НА ФЛЕКТИВНУ МОРФОЛОГІЮ БІЛОРУСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ЗМІШАНОГО МОВЛЕННЯ

У статті йдеться про вплив російської мови на флективні структури білорусько-російського та українсько-російського змішаного мовлення, поширених відповідно на території Білорусі та України. Матеріалом дослідження є два корпуси записів спонтанних родинних розмов, зібрані в семи місцях кожної країни. Описується вісім явищ, у яких флективні структури білоруської та української мов збігаються, але відрізняються від співвідносних структур російської мови. Відоме в контактній лінгвістиці припущення, що в змішаних ідіомах поширюються регулярніші (природніші) структури однієї з контактних мов, можна підтвердити лише умовно. Флективна форма російської мови потрапляє до змішаного мовлення разом з лексичною морфемою. У корпусі білорусько-російського змішаного мовлення флективні форми, властиві російській мові незалежно від лексичної морфеми, фіксуються рідко, у корпусі ж українсько-російського змішаного мовлення такі приклади майже відсутні.

Ключові слова: білорусько-російське змішане мовлення, українсько-російське змішане мовлення, «трасянка», «суржик», мовний контакт, флективна морфологія, флективна нерегулярність.

1. Вступ. Білорусь і Україна — це дві країни, мовна ситуація яких упродовж століть характеризувалася інтенсивними та екстенсивними мовними контактами й, зокрема, контактами між генетично спорідненими і структурно подібними мовами. Протягом XIX і в XX ст. російська остаточно витіснила польську як соціально домінуючу контактну мову. У 2-й пол. XX ст., якщо не раніше, білінгвізм поширився серед широких груп населення, оскільки діти селян і робітників також повністю були залучені до шкільного навчання. Спільною характеристикою сучасної мовної ситуації в Білорусі та Україні є функціонування білорусько-російського змішаного мовлення (БРЗМ) та українсько-російського змішаного мовлення (УРЗМ) у різних сферах і ситуаціях суспільного життя.

БРЗМ і УРЗМ стають об'єктом досліджень, присвячених як мовному плануванню, так і суто лінгвістичним питанням. Один з аспектів лінгвістичного інтересу до БРЗМ і УРЗМ полягає в тому, що в змішаному мовленні досліджується мовний контакт між генетично спорідненими мовами: це схоже на контакт між діалектами континууму¹. БРЗМ і УРЗМ значною мірою відповідають типу змішування мов, який П. Муйскен називає «конгруентною лексикалізацією»: у ньому майже не існує структурних обмежень щодо чергування форм відповідних контактних мов, або ідіомів². При цьому статус змішаного мовлення є спір-

¹ Див.: Хентшель Г. Белорусский, русский и белорусско-русская смешанная речь // Вопр. языкознания. — 2013. — № 1. — С. 53–76.

² Див.: Muysken P. Bilingual speech. A typology of code-mixing. — Cambridge etc., 2000. — P. 122–153; щодо БРЗМ див.: Tesch S. Syntagmatische Aspekte der gemischten weißrussisch-russischen Rede : Kodemischung, Kodewechsel und verwandte Phänomene (im Druck).

ним. Багато дослідників розглядає його як абсолютно довільне явище спонтанного мовлення, як нерегулярне, якщо не «хаотичне», змішування мовних ознак контактних мов, для якого узус нібито не характерний³. Інші вбачають у межах сильних формальних варіацій щонайменше зародження систематичного, узуального застигання і функціоналізації мовленнєвої діяльності⁴.

У цьому дослідженні буде розглянуто спектр флективно-морфологічних контактних феноменів БРЗМ і УРЗМ. Флективна морфологія, незалежно від типологічної близькості контактних мов, найважче піддається впливу іншої мови. У зв'язку з цим виникають питання: 1) чи існують систематичні відмінності між флективно-морфологічними явищами мовних контактів, представленими в БРЗМ і в УРЗМ? і 2) чи вибір альтернативних флективних форм зумовлений конкретними структурними перевагами контактних мов, чи він є скоріше соціолінгвістичним, мотивованим, наприклад, асиметрією в престижі між контактними мовами? Дослідження ґрунтується на матеріалі двох корпусів змішаного мовлення — в Білорусі та Україні.

2. Змішане мовлення в Білорусі та Україні. У БРЗМ і в УРЗМ окремих осіб частки української / білоруської і російської мов можуть варіюватися на всіх структурних рівнях; крім того, ця варіативність залежить також від ситуативних критеріїв (наприклад, співрозмовника, теми і т. д.). Таким чином, у змішаному мовленні перетинаються прагматично мотивоване, функціональне перемикування кодів («code switching»), яке, однак, не має великого значення, афункціональне змішування кодів («language mixing») і конвенціоналізоване змішане мовлення («fused lect») ⁵. На думку Г. Хентшеля, БРЗМ становить різноманітні міські субдіоми. У межах цих ідіомів шляхом поступової конвенціоналізації може бути досягнутий рівень «fused lect». При цьому не варто сподіватися на створення єдиного національного стандарту для БРЗМ і УРЗМ ⁶. Водночас

³ Див., наприклад, про УРЗМ: *Bracki A. Surżyk. Historia i terażniejszość.* — Gdańsk, 2009. — 273 s.; про БРЗМ: *Мечкоўская Н. Б. Трасянка ў кантынууме беларуска-рускіх ідыялектаў: Хто і калі размаўляе на трасянец? // Мовы і культура Беларусі : Нарысы.* — Мінск, 2008. — С. 248–256.

⁴ Див., наприклад, про УРЗМ: *Тараненко О. О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози // Мовознавство.* — 2008. — № 1. — С. 14–30; *Тараненко О. О. Варіантність vs. стабільність у структурі українсько-російського «суржик» (УРС): сукупність ідіолектів vs. соціолект // Variation und Stabilität in Kontaktvarietäten: Beobachtungen zu gemischten Formen der Rede in Weißrussland, der Ukraine und Schlesien. Beiträge zu einem «Thematischen Block» auf dem XV. Internationalen Slavistentag in Minsk, Weißrussland 2013 / G. Hentschel (Hrsg.).* — Oldenburg, 2013. — S. 27–61; *Flier M. Surżyk or surżyks? // Belarusian Trasjanka and Ukrainian Surżyk. Structural and social aspects of their description and categorization / G. Hentschel, S. Zaprudski (eds.).* — Oldenburg, 2008. — P. 39–56; *Del Gaudio S. On the nature of Surżyk. A double perspective.* — München, 2010. — 328 p.; див. про БРЗМ: *Хентшель Г. Зазнач. праця.* — С. 53–76; *Hentschel G. Zur weißrussisch-russischen Hybridität in der weißrussischen «Trasjanka» // Slavistische Linguistik 2006/2007 / P. Kosta, D. Weiss (Hrsg.).* — München, 2008. — S. 169–219; *Hentschel G. On the systemicity of Belarusian-Russian mixed speech: the redistribution of Belarusian and Russian variants of functional words // Studies on Belarusian Transjanka and Ukrainian Surżyk as results of Belarusian- and Ukrainian-Russian language contact: Papers from a conference (Oldenburg, June 15–18th 2007) / G. Hentschel, O. O. Taranenko, C. Woolhiser, S. M. Zaprudski (eds.).* — Frankfurt/M. (in print).

⁵ Див.: *Auer P. From code switching via language mixing to fused lects: Toward a dynamic typology of bilingual speech // Intern. Journ. of Bilingualism.* — 1999. — N 3. — P. 309–332; щодо БРЗМ див. також: *Hentschel G., Zeller J.-P. Gemischte Rede, gemischter Diskurs, Sprechertypen: Weißrussisch, Russisch und gemischte Rede in der Kommunikation weißrussischer Familien // Wiener slawistischer Almanach.* — 2013. — N 70. — S. 140–142.

⁶ *Hentschel G. Zur weißrussisch-russischen Hybridität... — S. 216–217; Хентшель Г. Белорусский, русский... — С. 71–72; Menzel Th., Hentschel G. Zu Pronominalparadigmen in Kontaktvarietäten: Demonstrativpronomen im Sprachkontakt Weißrussisch — Russisch // Lingua Historica Germanica.* — Berlin (im Druck).

окремі структурні феномени у змішаному мовленні можуть показувати однако- вий розподіл у різних регіонах або навіть на рівні всієї країни і відрізнятися від літературних норм білоруської / української і російської мов.

З історичних причин в Україні слід очікувати навіть більшу ареальну неод- норідність, ніж у Білорусі. Відносно однорідна мовно-соціологічна позиція ро- сійської мови в Білорусі протиставляється дуже різним мовним констеляціям у різних регіонах України. На Заході країни, згідно з поширеною думкою, ужи- вання української мови відносно стабільне: вона впевнено протистоїть росій- ській мові. Схід і Південь вважаються сильно зрусифікованими ⁷. Центральна Україна розглядається як головний регіон поширення УРЗМ, у той час як на За- ході домінує українська «національна мова», а на Сході і Півдні — російська. Щодо Білорусі відповідні істотні відмінності не відзначені; столиця Мінськ роз- глядається як сильно зрусифікована ⁸.

Як в Україні, так і в Білорусі змішане мовлення має глибинні історичні корені, які сягають щонайменше XVIII–XIX століть. Існує вагома причина пов'язувати початок цієї мовної аси- метрії з політичним бажанням централізації в Російській імперії за часів Петра I ⁹. Мовні структури, які історично виникли в мовних контактах, закріпилися в системі літературних мов, але також і в соціальних ідіомах, і, зокрема, в діалектах. Практично це означає, що вели- ку кількість окремих подібних мовних ознак між ідіомами російських та білоруських / україн- ських діалектів, з погляду їхнього статусу, не можна оцінювати як запозичення або автохтон- ну конвергенцію: те, що поверхнево видається як росіянізм, можна іноді описати в контексті діалектологічної і мовно-історичної диференціації як автохтонну структуру відповідних діал- ектів ¹⁰. При цьому враховуються соціальні умови, що сприяють поширенню первинно діал- ектних мовних явищ в інших, соціально мотивованих ідіомах, якщо вони формально збігаю- ться з характеристиками контактної російської мови ¹¹. Для цих «старих» мовних явищ дійсно те, що вони можуть бути абсолютно системно усталеними. Саме з цієї причини вони більше не повинні пов'язуватися з актуальним змішаним мовленням, але з ареально чи соціально об- меженими субідіомами білоруської або української мови — у тому разі, якщо літературні ва- ріанти цих мов їх уникають. Слід мати на увазі, що білорусько-російський та українсько-ро- сійський мовні контакти минулих століть, порівняно з ситуацією в другій половині XX ст., були менш інтенсивними: вони стосувалися передусім сфери управління, а протягом XIX ст. — також й інших сфер суспільного життя та господарства. Обсяг поширення інди- видуального білінгвізму, важливий показник формування змішаного мовлення ¹², у минулому був досить незначним. Тому можна припустити, що «старі» білорусько-російські і україн- сько-російські мовні контакти приводили переважно до лексичних запозичень у контактних мовах; у граматиці контактних ідіомів на той час майже не фіксуємо росіянізмів.

Цей сценарій відповідає «ієрархії запозичень» («*boogwining scale*») С. Томасон ¹³, відпові- до до якої граматична система, зокрема флективна морфологія, є стійкішою щодо впливу на неї мовних контактів, ніж лексика. Поки «культурний тиск» співвідношення мовних контак- тів не перевищує рівнів 1 («нерегулярний контакт» — «*casual contact*») і 2 («дешо інтенсив- ніший контакт»), не слід розраховувати на запозичування форм на граматичному рівні. За

⁷ Див., наприклад, *Schweier U. Ukrainisch // Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens* [= *Wieser Enzyklopädie des Europäischen Ostens*, Bd. 10.] / M. Okuka (Hrsg.).— Klagenfurt ; Wien ; Ljubljana, 2002.— S. 536.

⁸ *Kittel B., Lindner D., Tesch S., Hentschel G. Mixed language usage in Belarus : The socio- structural background of language choice // Intern. Journ. of the Sociology of Language.*— 2010. —N 206.— P. 47–71.

⁹ Див. щодо УРЗМ: *Bracki A. Op. cit.*— S. 44; див. також: *Moser M. How it all began: Suržyk in the 18th century // Studies on Belarusian Transjanka and Ukrainian Suržyk as results of Belarusian- and Ukrainian-Russian language contact : Papers from a conference (Oldenburg, June 15–18th 2007) / G. Hentschel, O. O. Taranenko, C. Woolhiser, S. M. Zaprudski (Hrsg.).— Frank- furt/M (in print). С. Дель Гаудіо намагається продемонструвати безперервність деяких мовних особливостей, пов'язаних з УРЗМ, з XVI і XVII ст. (*Del Gaudio S. Op. cit.*— P. 169f).*

¹⁰ *Del Gaudio S. Op. cit.*— P. 139.

¹¹ Див.: *Тараненко О. О. Варіантність vs. стабільність...*— С. 48–49.

¹² *Masenko L. Język i społeczeństwo: Wymiar postkolonialny.*— Gdańsk, 2008.— S. 161.

¹³ *Thomason S. G. Language contact : An introduction.*— Edinburgh, 2001.— P. 70–71.

умови «дещо інтенсивніших контактів» впливи мовних контактів обмежуються самостійними частинами мови, сполучниками і прислівниками; запозичені фонемі фіксуємо виключно в запозичених словах, синтаксична інтерференція є також низькою. Граматичні зміни починають з'являтися тільки на третьому рівні («більш інтенсивний контакт») і позначаються на словозмінних закінченнях у запозичених словах. На думку С. Дель Гаудіо¹⁴, виразні поширені форми УРЗМ, які він називає застиглим «прототипом суржику» старших малоосвічених мовців, з'явилися в таких ситуаціях контакту, які належать до другого рівня за класифікацією С. Томасон. У такому випадку відокремлюється той пласт мовно-контактних явищ, що встановлений у системі, беручи початок в історичних, не дуже інтенсивних контактних ситуаціях. Такі самі умови можуть бути прийняті для історичного мовного контакту білоруської мови з російською¹⁵. Імовірно, глибоко інтегровані в системах українських і білоруських ідіомів характерні ознаки мовного контакту з російською мовою з XVIII і XIX ст. стосуються переважно лексичних одиниць. У «прототипі суржику» С. Дель Гаудіо описує лише декілька росіянізмів з флективної морфології¹⁶. Умова їхньої появи полягає в тому, що при контактній структурно подібних мов («bogatowing scale») порушується. Загалом слід зазначити, що граматичні особливості «актуального» змішаного мовлення лише в деяких випадках належать до історично старих мовних контактів з російською мовою.

Під впливом радянських політично-культурних централізаційних тенденцій БРЗМ і УРЗМ отримали нову якість. Як масове явище, зокрема в малих і великих містах, змішане мовлення виникло передусім унаслідок соціальних подій у Радянському Союзі. Тільки в радянські часи знання російської мови поширилося на значну частину білоруського та українського суспільства¹⁷. Зі зростанням білінгвізму збільшується інтенсивність мовних контактів; цілком імовірно, що досягається третій або навіть четвертий рівень («потужний культурний тиск» — «strong cultural pressure») відповідно до ієрархії С. Томасон. На третьому рівні інтенсивності починається запозичення службових слів і дериваційної морфології; словозмінні морфеми засвоюються лише завдяки лексичним запозиченням. На четвертому рівні інтенсивності відбувається продуктивне використання запозичених флективних морфем з місцевими коренями. М. Флаєр підтверджує, що, за контактено-мовними прогнозами, найлегше адаптуються в УРЗМ лексичні морфеми, характерні для російської мови, потім словотворчі суфікси і, нарешті, словозмінні закінчення¹⁸. Відповідні дослідження УРЗМ часто співвідносять явища мовного контакту на флективно-морфологічному рівні з категорією «сильно русифікованого мовлення», яке протистоїть категорії системного «прототипу суржику»¹⁹. Нарешті, систематичні історичні контактні явища та індивідуальні сильно варіювані особливості мовного контакту в актуальному змішаному мовленні неможливо відокремити одне від одного.

Для лінгвістичного аналізу особливе значення мають часові рамки поширення змішаного мовлення. Результати дослідження діалектного вирівнювання П. Традгілла показують, що

¹⁴ Del Gaudio S. Op. cit.— P. 234–235.

¹⁵ В. Курцова припускає, що інтенсивність мовних контактів з російською мовою збільшилася лише протягом XX століття. Нинішні сільські діалекти білоруської мови були більше русифіковані на лексичному рівні, ніж у фонетиці та граматиці (Курцова В. М. Беларуская дыялектнае маўленне: Новыя лексічныя сродкі, іх лінгвістычны статус і грамадская ацэнка // Сучасны стан беларускай мовы і дзейнасць грамадскіх аб'яднанняў па яго паляпшэнні.— Мінск, 2010.— С. 23?24).

¹⁶ Пор. також: Долешалъ У., Дубичинский В. В., Ройтер Т. Суржик : Лексико-грамматический и социолінгвістический анализ // Рус. яз. в науч. освещении.— 2011.— № 2.— С. 258. Наведені авторами «російські» закінчення інфінітива і першої особи множини теперішнього часу для українських дієслів також можуть бути пояснені як діалектні форми української мови (див.: Атлас української мови (АУМ) : В 3 т.— К., 1984–2001.— Т. 3.— Карта 37; Т. 1.— Карта 260).

¹⁷ Тут, до речі, втрачається зв'язок між змішаним мовленням і низьким рівнем освіти (див. щодо БРЗМ: Hentschel G., Kittel B. Weißrussische Dreisprachigkeit? Zur sprachlichen Situation in Weißrussland auf der Basis von Urteilen von Weißrussen über die Verbreitung «ihrer Sprachen» im Lande // Wiener slawistischer Almanach.— 2011.— N 67.— S. 107–135; Долешалъ У., Дубичинский В. В., Ройтер Т. Зазнач. праця.— С. 252; щодо УРЗМ: Тараненко О. О. Варіантність vs. стабільність...— С. 38–39).

¹⁸ Див.: Flier M. Surżyk: The rules of engagement // Harvard Ukrainian studies.— 1998.— N 22.— P. 128.

¹⁹ Див.: Del Gaudio S. Op. cit.— P. 19–20; див. також: Тараненко О. О. Варіантність vs. стабільність...— С. 37.

при контакті ідіомів стабільний змішаний ідіом може утворитися лише через три-чотири покоління²⁰. Через сильну структурну подібність східнослов'янських мов та ідіомів ця закономірність поширюється також на контакт між ними. У низці праць наголошується, що масові явища змішаного мовлення широких та інтенсивних мовних контактів є відносно молодими і датуються 1930–1960 роками (щодо УРЗМ) або ж 1960–1970 роками (щодо БРЗМ)²¹. Беручи до уваги цей хронологічний аспект, не слід очікувати, що у змішаному мовленні буде наявна стабільна структура. До того ж, на сьогодні УРЗМ і БРЗМ зазнають активного впливу як з боку української / білоруської, так і з боку російської мов (найменш відчутний, безперечно, вплив білоруської мови). Цим пояснюється значна частина численних варіацій, які було виявлено передусім у граматичних явищах змішаного мовлення.

Існують різні спроби кількісно оцінити вплив російської мови на білоруську та українську, частково з великими розходженнями в результатах²². У нашому дослідженні порівнюються результати впливу контактних мов у БРЗМ та УРЗМ згідно з даними поданих корпусів²³ (див. табл. 1).

Таблиця 1

Морфологічне та морфонемагічне зіставлення споріднених слівформ у гібридних реченнях БРЗМ і УРЗМ у % ²⁴			
Спорідненість	БРЗМ	УРЗМ	Спорідненість
білоруська	24,5	39,3	українська
російська	27,1	18,3	російська
спільна	44,0	37,0	спільна
гібридна	3,8	5,4	гібридна
всього <i>n</i>	112.705	89.796	всього <i>n</i>

Уже в цьому кількісному порівнянні можна спостерігати відмінності щодо стійкості білоруського / українського компонентів у змішаному мовленні. Білоруський показник БРЗМ видається слабким порівняно з українським показником в УРЗМ. Таким чином, частина слівформ, яка, відповідно до запропонованих тут критеріїв, є ідентичною до слівформ літературної російської мови, в корпусі БРЗМ на 50 % більша, ніж у корпусі УРЗМ.

Відмінності між БРЗМ і УРЗМ у частотності та інтенсивності явищ мовного контакту на граматичному, зокрема флективно-морфологічному, рівні слід проілюструвати кількома прикладами. Передбачається, що явища мовного контакту в БРЗМ і УРЗМ не є випадковими. Соціо- та системно-лінгвістичні зв'язки, в яких вони перебувають, будуть описані нижче.

3. Структурні vs. соціолінгвістичні умови вживання словозмінних форм у змішаному мовленні. Словозмінні системи контактних мов, з одного боку, російської, а з другого, — білоруської та української збігаються за бага-

²⁰ Див.: *Trudgill P. Dialects in contact.* — Oxford, 1986. — 174 p.

²¹ Див. щодо УРЗМ: *Тараненко О. О. Суржик* // Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови). — 3-є вид. — К., 2007. — С. 689–692; щодо БРЗМ: *Zaprudski S. In the grip of replacive bilingualism: the Belarusian language in contact with Russian* // *Intern. Journ. of the Sociology of Language.* — 2007. — N 183. — P. 97–118.

²² Див. щодо БРЗМ: *Супрун А. Е. Содержание обучения русскому языку в белорусской школе.* — Минск, 1987. — С. 16; щодо УРЗМ: *Flier M. Suržyk: The rules of engagement.* — P. 127; *Ставицька Л., Труб В. Суржик: міф, мова, комунікація* // Українсько-російська двомовність : Лінгвосоціокультур. аспекти / Л. О. Ставицька (ред.). — К., 2007. — С. 50.

²³ Кількісні оцінки ніколи не бувають суто емпіричними, але вони залежать від теоретичних припущень, які в жодному з попередніх досліджень не були експліковані або ж коротко розроблені.

²⁴ Дані БРЗМ подано за: *Hentschel G., Zeller J.-P. Gemischte Rede, gemischter Diskurs, Sprechertypen.* — S. 133.

тьма ознаками. Проте в їхніх словозмінних системах наявні також і структурні та формальні відмінності. Зіставлення контрастних словозмінних форм дозволить побачити вплив контактних мов на змішане мовлення.

Результати дослідження змішаного мовлення в Білорусі та Україні нададуть докази розвитку словозмінних систем споріднених мов у мовних контактах. Наше дослідження має на меті передусім сприяти визначенню ролі флективно-морфологічної (не)регулярності в мовному контакті²⁵.

Флективні форми перебувають у континуумі між полюсами регулярності / нерегулярності, що визначається ступенем їхньої мотивованості, а також їхньою формальною або структурною складністю. У межах парадигм уживання словозмінних закінчень є «вмотивованим» тоді, коли їх належність до лексем є явною («прозорою») і «розпоряджається» позаморфологічно визначеним, аналогічним полем застосування («уніформуванням»²⁶). Під «прозорістю» маємо на увазі категорійно-семантичний контекст, у якому використовується флексія; «уніформування» стосується формально або семантично встановленого інвентарю лексем, у яких воно може бути використане. Обмеження «прозорості» або «уніформування» словозмінних правил приводять до нерегулярності в плані «структурної складності»: це трапляється у випадку «ідіосинкратичного», у синхронному плані — вже непрозорого розподілу флексій або у випадку варіантних закінчень, тобто у випадках невмотивованого розподілу закінчень. На противагу цьому, «формальна складність» у системі флексій указує на формування нерегулярності, яке визначається не за допомогою окремих форм і виражених граматичних категорій, а в порівнянні флективних парадигм. Вона виявляється, наприклад, у явищах аломорфізму і суплетивізму.

Регулярні зразки флективних ознак потребують менше зусиль у продукуванні мови, ніж нерегулярні зразки, які необхідно запам'ятати разом з конкретними лексемами²⁷. З причин мовної економії очікується, що до змішаного мовлення із зіставлених словозмінних форм увійде та, яка, згідно з критерієм структурної та формальної складності, є «регулярнішою». Як фактори, за якими вимірюється (не)регулярність словозмінних форм у мовному контакті, можна навести критерії маркованості (до них, крім наведених вище «уніформування» та «прозорості»), належить також принцип «конструкційної іконічності»²⁸). У випадку перенесення морфологічних структур при мовному контакті мають застосовуватися ті самі преференції немаркованих структур, що й при діяхронних мовних змінах.

²⁵ Явища морфологічної (не)регулярності докладно обговорювалися в останні роки (див., наприклад: *Morphologische Irregularität: Neue Ansätze, Sichtweisen und Daten* / C. Stroh, A. Urdze (Hrsg.).— Bochum, 2008.— 149 S.; *Current issues in morphological theory: (Ir)regularity, analogy and frequency* / Kiefer F., Ladányi M., Siptár P. (eds.) // *Selected papers from the 14th International Morphology Meeting, Budapest, 13–16 May 2010.*— Amsterdam, 2012.— 268 p.

²⁶ Див.: *Mayerthaler W. Morphologische Natürlichkeit.*— Wiesbaden, 1981.— S. 34–35.

²⁷ Проте існує і преферентна перцептивно-економічна нерегулярність, яка сприяє формальному диференціюванню при високочастотних окремих формах (див.: *Werner O. Natürlichkeit und Nutzen morphologischer Irregularität // Beiträge zum 3. Essener Kolloquium über Sprachwandel und seine bestimmenden Faktoren* / N. Boretzky et al. (Hrsg.).— Bochum, 1987.— S. 289–316.). У частовживаних лексемах слід очікувати флективно-морфологічної нерегулярності, тому що формально контрастні структури рецептивно легше сприймати, ніж регулярно змінювані форми. У цьому дослідженні в основному обговорюються частотні в системі словозмінні класи, а не частотні у мовленні окремі форми, отже, проблема високо-частотних нерегулярних словоформ є маргіальною (див. розділ 5.6).

²⁸ Див.: *Mayerthaler W. Op. cit.*— N. 23–25; *Wurzel W. U. Flexionsmorphologie und Natürlichkeit: Ein Beitrag zur morphologischen Theoriebildung.*— Berlin, 1984.— S. 59–60, 183–184.

Якщо визначальними були б лише системно-лінгвістичні фактори, то контактно-індуковані мовні зміни у споріднених мовах сприяли б поширенню нерегулярних форм у змішаних ідіомах, незалежно від того, з якої контактної мови вони походять. Проте мовний контакт є «асиметричним» у мовно-соціологічному аспекті: це означає, що він підлягає соціолінгвістичним критеріям, таким як, наприклад, мовний престиж²⁹. За таких умов імовірно, що в контактно-індукованих мовних змінах переважатимуть ті форми, які було взято з мови з вищим престижем. Не є суттєвим той факт, чи відповідають вони критеріям регулярності, чи ні. У цьому розумінні слід перевірити, чи нерегулярні форми з престижної контактної мови так само легко потрапляють у змішане мовлення, як регулярні форми цієї мови, чи ні³⁰.

4. Корпуси текстів. Матеріальну базу для досліджень БРЗМ і УРЗМ становлять уже згадані два текстові корпуси, які були створені згідно з критеріями, що значною мірою є ідентичними. Корпуси створено в межах двох дослідницьких проектів у Ольденбурзькому університеті (Німеччина): 1) білоруська частина — в межах проекту «Грасянка в Білорусі: змішаний мовний варіант як продукт білорусько-російських мовних контактів» під керівництвом Г. Хентшеля і Б. Кіттеля (за сприяння фонду «Фольксваген — Volkswagen-Stiftung»); 2) українська — в рамках проекту «Флективно-морфологічні нерегулярності в “актуальних” контактних мовних варіантах північнослов’янських мов» під керівництвом Г. Хентшеля (за сприяння Німецького дослідного товариства — DFG). Корпуси містять тексти усного мовлення з різних місць збору матеріалу в Білорусі та Україні і складаються переважно зі спонтанних розмов у колі родини. Саме тому вони охоплюють соціально-комунікативні ситуації, в яких можна розраховувати на наявність змішаного мовлення: розмови в сімейному колі з членами родини і друзями. Їхні ознаки можна буде проаналізувати докладніше й відокремити їх від уривків з одномовним (українським, білоруським, російським) мовленням.

У БРЗМ зафіксовано близько 212 тис. словоформ; корпус УРЗМ дещо менший — близько 173 тис. словоформ. Щоб забезпечити можливість порівнювати матеріал корпусів, аналіз було обмежено тими висловленнями, які можна вважати «гібридними», тобто такими, що одночасно містять у собі морфеми, визначені як білоруські / українські і як російські. Разом з цим, у таких висловленнях можуть траплятися також морфеми, які для відповідних пар контактних мов є «спільними» і, отже, нерозрізнюваними. Висловлення, які поряд зі «спільними» формами містять у собі лексеми, що належать лише до однієї з контактних мов (тобто лише до білоруської / української або лише до російської), не є об’єктом аналізу, так само як і висловлення, що складаються виключно зі згаданих «спільних», тобто не контрастивних для контактних мов лексем і морфем. Такі висловлення, як правило, короткі і складаються з однієї-двох словоформ. Отже, аналіз обмежено явищами «змішаного мовлення у вузькому розумінні», які позначені через внутрішньофразове чергування елементів або ознак контактних мов³¹. У таких висловленнях у корпусі БРЗМ зафіксовано близько 113 тис. словоформ, у корпусі УРЗМ вони містять близько 90 тис. словоформ (див. табл. 1).

²⁹ Див.: Thomason S. G. Social and linguistic factors as predictors of contact-induced change // *Journ. of Language Contact — THEMA.* — 2008. — N 2. — P. 42–56.

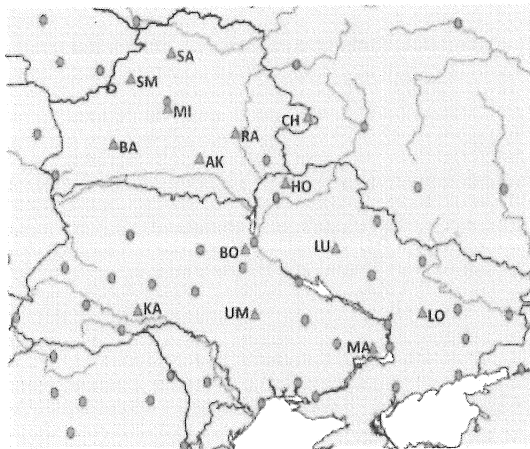
³⁰ Див.: Menzel Th., Hentschel G. Zu Pronominalparadigmen...; Menzel Th. Der morphologische Ausdruck des Präteritums im innerslavischen Sprachkontakt: Der Fall des Lemkischen und des Kaschubischen // *Wiener Slavistisches Jb. Neue Folge.* — 2013. — N 1. — S. 99–128; Menzel Th. Belarusian vs. Russian, regularity vs. irregularity in adjective and adverb comparison of mixed speech in Belarus // *Language Empires in Comparative Perspective* (in print).

³¹ Див.: Hentschel G., Zeller J.-P. Gemischte Rede, gemischter Diskurs, Sprechertypen... — S. 128.

Матеріали корпусу було зібрано в семи різних регіонах у Білорусі і семи — в Україні, в однаковому обсязі для кожного з них. Місця збору матеріалу — це малі або середні міста. До корпусу БРЗМ також зараховано дані зі столиці країни — Мінська³². Ураховуючи те, що всі без винятку попередні дослідження БРЗМ і УРЗМ відштовхуються від міграції сільського населення в міста, де мігранти були змушені більше адаптуватися до російської мови, малі і середні міста мають відповідне соціальне підґрунтя для появи змішаної форми мовлення. У великих містах, зокрема у столицях, русифікація була значною вже за радянських часів.

Вибір місць збору матеріалу було обрано таким чином, щоб вони представляли різні діалектні регіони відповідних мовних ареалів. Потрібно враховувати, що поряд з білоруською й українською літературними мовами діалектні різновиди обох цих мов також можуть утворювати джерело для змішаного мовлення. Щодо Білорусі, то досліджуваний матеріал охоплює всі три діалектні регіони (північно-східне наріччя, південно-західне наріччя і центральні перехідні діалекти) з двома місцями збору даних у кожному з них, а також Мінськ. В Україні місця збору матеріалу представлені в центральній частині країни — у межах південно-східного (чотири місця — як на Правобережжі, так і на Лівобережжі), південно-західного (два місця) та північного (одне місце — Чернігівська область) нарічч української мови. Білорусько-українську перехідну область в Західному Поліссі не аналізували.

Матеріал корпусу взято з 14 місць збору матеріалів, зафіксованих на поданій карті.

Місця збору матеріалу:

БРЗМ	УРЗМ
AK — Октябрьський	BO — Боярка
BA — Барановичі	HO — Городня
CH — Хотимськ	KA — Кам'янець-Подільський
MI — Мінськ	LO — Лозова
RA — Рогачов	LU — Лубни
SA — Шарковщина	MA — Марганець
SM — Сморгонь	UM — Умань

З кожного місця збору матеріалу зафіксовано, як правило, записи мовлення тільки однієї родини (з родичами і друзями). Таким чином, виникає питання, наскільки можуть бути узагальнені результати аналізу корпусу. Зрозуміло, що зафіксовані флективні форми мають

³² У проєкті досліджень БРЗМ, який розпочався раніше за проєкт УРЗМ, поряд з іншими містами розглядається також Мінськ, тому що найперші емпіричні дослідження трасянки стосувалися виключно Мінська (див., наприклад: *Лисковець І.* Русский и белорусский языки в Минске: проблемы билингвизма и отношения к языку [Неопублікована дисертація, European University St. Petersburg.].— 2005.). У проєкті досліджень морфологічної нерегулярності при мовних контактах, у якому розглядається УРЗМ, не було необхідності брати до уваги Київ. Місця збору даних у межах регіонів і респонденти, тобто носії змішаного мовлення, були обрані в Білорусі С. М. Запрудським (Мінськ), а в Україні — О. О. Тараненком (Київ); вони організували також сімейні записи. Висловлюємо велику вдячність їм за участь і всебічну підтримку у створенні корпусів змішаного мовлення.

бути зіставлені з діалектологічними та соціолінгвістичними даними щодо їхнього поширення. Якщо в усіх місцях збору матеріалу в різноманітних і віддалених ареалах наявні подібні тенденції певних варіантів, узагальнення цих прикладів з корпусу є, безсумнівно, достовірним. Якщо в окремих місцях збору матеріалу трапляються специфічні форми, вони мають розглядатися як ареальні особливості за умови, що їх поява у відповідному регіоні підтверджена незалежними джерелами, наприклад діалектологічними дослідженнями (в інших випадках узагальнення недоречні).

Зафіксований матеріал корпусу графічно передає основні фонетичні особливості словоформ. Цитати з корпусів будуть подані як транслітеровані графеми курсивом у кутових дужках (<>) для того, щоб мати змогу відрізнити їх від літературних словоформ відповідно до загальноприйнятої орфографії певної мови, які звичайно виділяють тільки курсивом. Усі словоформи корпусу граматично анотовані. Вони мають також позначки щодо місця фіксації і щодо важливих соціолінгвістичних параметрів мовців (стать, вік тощо). Крім того, словоформи покласифіковано відповідно до їхньої спорідненості з російською чи білоруською / українською літературними мовами (якщо це неможливо, то з відповідними словоформами ареальних чи соціальних субдіюмів цих мов) або як спільні, або як гібридні. Під «спільними» розуміємо «індиферентні» форми: відповідно до заданих критеріїв аналізу ці словоформи містять тільки такі морфематично релевантні структурні особливості, в яких мовні системи обох контактних мов не контрастують. В окремих випадках вводиться також належність до діалекту як описова величина, але тільки тоді, коли словоформа відрізняється від білоруської / української та російської літературної норми і її не можна описати як гібридну структуру. Існує домовленість записувати такі відношення спорідненості з контактними мовами в одинарних лапках, тобто 'російські', 'білоруські', 'українські' і, відповідно, 'діалектні', 'спільні' та 'гібридні'³³. Первинним критерієм аналізу є формальна подібність до контактних літературних мов. Абсолютно доцільно можна було б розглядати деякі або навіть більшість із зафіксованих 'російських' форм як 'діалектні', якщо в певних білоруських або українських діалектах наявна формальна подібність з літературними формами російської мови, проте у рамках даного дослідження корпусу це здійснити неможливо. У цьому розумінні маркер 'російський' для таких форм слід розуміти тільки як скорочення до означення «споріднений з російською літературною мовою і за певних умов — з окремими білоруськими / українськими діалектами».

Унаслідок структурних і формальних збігів у флективних системах російської, білоруської та української контактних мов класифікація спорідненості словоформ є дуже складною³⁴. Для визначення спорідненості словоформ з однією або іншою мовою релевантними є не всі формальні відмінності, а тільки ті мовні характеристики, що відбивають контраст різних морфологічних / морфологічних (надалі — «морфологічних» структур). Суто звукові (фонетичні та фонологічні) явища не розглядатимуться³⁵. Ті фонетичні відмінності між наявними словоформами в контактних мовах, які не використовуються для оцінки структурної спорідненості, стосуються передусім алофонної реалізації фонем. Наприклад, 'російська' форма <jivo> морфологічно відрізняється від 'білоруської' форми <jaho> та 'української' <joho> не якістю ненаголошеного голосного

³³ Hentschel G., Zeller J.-P. Gemischte Rede, gemischter Diskurs, Sprechertypen...— S. 130–132.

³⁴ Див. докладніше: Hentschel G. Zur weißrussisch-russischen Hybridität in der weißrussischen «Trasjanka»...— S. 179–188.

³⁵ Hentschel G., Zeller J.-P. Gemischte Rede, gemischter Diskurs, Sprechertypen...— S. 128.

(«ікання» в російській, «якання» в білоруській, нередукована вимова в українській мовах), а, навпаки, контрастивністю приголосного, оскільки містить приголосний /v/ (на відміну від /h/ у білоруській та українській мовах). Крім того, нерелевантними для визначення морфемної спорідненості є також певні фонетичні особливості. Ідеться про відповідні фонемні у своїх мовних системах, які не утворюють мінімальних пар.

У цьому плані аналіз структурних відмінностей між контактними мовами відповідає поняттю «подвійна артикуляція», за А. Мартіне³⁶: вона ґрунтується тільки на тих характеристиках морфологічного (лексичного та граматичного), морфематичного, морфосинтаксичного та синтаксичного рівнів, які являють собою істотніші контрасти між контактними мовами, ніж регулярні контрасти фонетико-фонетичного рівня. Беремо до уваги той факт, що мовлення багатьох білорусів та українців, коли вони розмовляють російською мовою, може містити очевидну фонетичну інтерференцію з боку білоруської чи української мов навіть тоді, коли ці мовці продукують граматично і лексично правильно сформовані російською мовою речення. Такі явища, як «білоруський акцент» або «український акцент» при описі спорідненості словоформ змішаного мовлення з контактними мовами не враховуватимуться. Для корпусного аналізу граматичних структур, яким і є даний аналіз, це, безумовно, має значення. У дослідженнях, що мають іншу мету, може бути доцільною також оцінка фонетичних явищ. Наприклад, М. Флаєр досліджує змішане мовлення, ґрунтуючись на фонетичній реалізації розрізнення між суржиком на українській та російській мовних основах³⁷. Г. Хентшель і Й.-П. Целлер звертають увагу на те, що артикуляція БРЗМ не є суто білоруською, як часто вважається, оскільки в ній помітний також систематичний вплив російської мови³⁸.

З визначенням спорідненості не пов'язане твердження ні про «етимологію» відповідних мовних одиниць, ні про мотивацію мовців у виборі форми в конкретному висловленні. Той факт, звідки мовець бере слова в реальному мовленнєвому акті, — наприклад, з російської чи з українського / білоруського нелітературного різновидів мови, який у цій формі є випадково подібним до російської, але відрізняється від білоруської / української, — звичайно, не можна методично пояснити.

5. Аналіз. У запропонованому аналізі розглядаються такі явища, в яких наявні формальні або структурні відмінності словозмінних маркерів між російською, з одного боку, і білоруською / українською, — з другого. Відповідні ж маркери в білоруській та українській мовах мають бути, навпаки, формально і структурно якомога подібнішими.

Відповідно до цього аспекту було обрано вісім явищ зі словозмінних систем іменників, прикметників / займенників та дієслів³⁹. При цьому можна виділити такі групи: (А) — для контактних мов характерні формально контрастні словозмінні закінчення (5.1–5.4); (В) — словозмінні закінчення ідентичні в контактних мовах, але їх розподіл різниться (5.5–5.6); (С) — контактні мови показують різні

³⁶ *Martinet A. La double articulation linguistique // Travaux du cercle linguistique de Copenhague. — 1949. — N 5. — P. 30–37.*

³⁷ Див.: *Flier M. Suržyk or suržyks? — P. 50–51.*

³⁸ Див.: *Hentschel G., Zeller J.-P. Belarusians' pronunciation: Belarusian or Russian? Evidence from Belarusian-Russian mixed speech // Russian Linguistics (in print).*

³⁹ Для подальшого аналізу нерегулярності в займенниках БРЗМ і УРЗМ пор.: *Menzel Th. Zur Flexion der Pronomen in der weißrussisch-russischen und ukrainisch-russischen gemischten Red // Deutsche Beiträge zum 15. Internationalen Slavisten kongress, Minsk, 2013 / S. Kempgen, N. Franz, M. Jakiša, M. Wingender (Hrsg.). — München etc., 2013. — S. 221–232.*

ступені регулярності у формі аломорфії кінцевих приголосних основи (5.7) (див. табл. 2).

Таблиця 2

Групи прикладів вибраних флективно-морфологічних контрастів		
Групи прикладів	‘Російські’ словозмінні форми у змішаному мовленні	Розділ
A	Н. в. мн. -а в іменниках чол. р.	5.1
A	3 ос. одн. теп. час /-t/ (обидві дієвідміни)	5.2
A	3 ос. мн. теп. час /-t/ (обидві дієвідміни)	5.2
A	мін. ч. одн. ч. р. -л (-лся)	5.3
A	VvV в Р. в. одн. ч. р. і т. д. прикметників / займенників	5.4
B	Р. в. одн. -у vs. -а в іменниках ч. р. у позначеннях неістот	5.5
B	Р. в. мн. -Ø / -Vj ч. р.	5.6
C	Відсутня палаталізація в Д. в. / Л. в. одн. ж. р.	5.7

5.1. Закінчення -а в називному відмінку множини іменників чоловічого роду.

У російській мові іменники чоловічого роду множини в називному відмінку (знахідний відмінок множини в назвах неістот) можуть мати закінчення -а, використання якого лексично обмежене. Для деяких іменників воно є єдино можливим флективним закінченням називного (знахідного) відмінка множини (напр.: *бок* «бік» — Н. в. мн. *бока*), частково воно також варіюється з закінченням -и/-ы (напр.: *год* «рік» — Н. в. мн. *года / годы*). Закінчення -а поширилося у російській мові в ХХ ст., однак цей процес був і лишається нормативно пригальмованим. Це явище характерніше для розмовної мови або для професійних жаргонів, кожний з яких має більш варіюваний узус, що відрізняється від норми літературної мови. Існують різні системно-лінгвістичні мотивації для поширення цього закінчення; очевидно, воно трапляється у словах, які в рамках певного підстилю часто вживаються в мовленні⁴⁰. Якщо брати до уваги частотність уживання закінчення -а в російській мові, то його уживають набагато рідше, ніж закінчення -и/-ы; до того ж воно не має, за винятком деяких суперечливих переважень, однозначних критеріїв сполучування з лексемами. З огляду на це воно може розглядатися як (відносно) нерегулярна форма. В інших східнослов'янських літературних мовах воно відсутнє. Закінчення -а зафіксоване хіба що в східних і південних діалектах білоруської, де воно частково сприймається як запозичення з російської⁴¹. Альтернативне закінчення укр. -і/-и (рос. -и/-ы; бр. -і/-ы) є спільним для всіх трьох східнослов'янських мов⁴².

У подальші розрахунки будуть включені словоформи таких лексем у називному відмінку множини, які в літературній російській мові мають закінчення -а. Поряд з ними також розглядатимуться кілька форм, які перебувають у корпусі, хоча й не зазначені в російській літературній мові⁴³, проте належать до російської розмовної мови. Такі приклади зафіксовані лише в корпусі БРЗМ: <*buhalcera*> «бухгалтери», <*fanda*> «фонди». Важливим є таке спостереження: специфічні ‘білоруські’ або ‘українські’ лексеми не вживаються в називному відмінку множини з закінченням -а. На нього натрапляємо лише в ‘російських’ або ‘спільних’ лексемах.

⁴⁰ Див.: Hentschel G., Menzel Th. Marker productivity, structural preferences and frequency: observations about morphological change in Slavonic languages // Indogermanische Forschungen.— 2002.— N 107.— P. 34–39.

⁴¹ Див.: Нарысы па беларускай дыялекталогіі / Р. І. Аванесаў (ред.).— Мінск, 1964.— С. 176–177.

⁴² Тільки в російській і в білоруській мовах трапляється в Н. в. мн. також закінчення -е, яке, проте, представлене в корпусі лише двічі (БРЗМ).

⁴³ Див.: Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка : Словоизменение.— М., 1977.— 880 с.

Таблиця 3

Розподіл закінчень у Н. в. (і в З. в. іменників на позначення неістот) мн. іменників чол. роду, які в російській мові можуть мати закінчення -а, у відсотках ⁴⁴			
БРЗМ		УРЗМ	
-а 'російське'	86,0	90,0	-а 'російське'
-і/-ы 'білоруське'	14,0	10,0	-і/-и 'українське'
n	57	40	n

У випадку вживання іменників у множині із закінченням -а йдеться про поширені флективно-морфологічні перенесення у змішаному мовленні; О. Тараненко наводить їх як одне з двох показових явищ словозмінного перенесення в УРЗМ⁴⁵. Згідно з отриманими даними, це закінчення при відносно незначній кількості прикладів у корпусі УРЗМ трапляється в 90% відповідних випадків. У корпусі БРЗМ частотність -а трохи нижча. Приклади вживання закінчень -і/-и в іменниках, які в російській мові обов'язково мають закінчення -а (пор. <baki> 'білоруське', <boky> 'українське' «боки» vs. російське бока, див. вище) трапляються рідко.

Закінчення -а, порівняно з закінченням -і/-и відповідно до його непрозорості сполучуваності з лексемами, можна вважати «менш регулярним». Процентне співвідношення для закінчення -а, однак, показує, що лексеми, для яких у російській мові характерне закінчення -а, мають таке саме закінчення в БРЗМ і УРЗМ (див. табл. 3).

5.2. Форми третьої особи дієслова.

У східнослов'янських мовах категорія особи характерна для дієслів теперішнього і майбутнього часу. У формах 3-ї ос. однини і множини російська мова відрізняється від білоруської та української, при цьому словозмінні структури російської є менш складними.

Слов'янські мови мають два вербальні макрокласи, так звані «е-дієслова» та «і-дієслова» (І і II дієвідміни)⁴⁶. У російській літературній мові всі форми дієслів 3-ї ос. мають словозмінне закінчення /-Vt/. Граматичні категорії словозмінного класу і числа розрізняються у 3-й ос. однини тільки голосними в закінченні. Словозмінні системи в білоруській та українській мовах є більш неоднорідними: вони характеризуються в третій особі однини I дієвідміни закінченням на голосний -V, у II дієвідміні і в 3-й ос. множини обох дієвідмін — закінченням на палатальний приголосний /-Vc'/ або /-Vt'/ (див. табл. 4).

Таблиця 4

Дієслівні закінчення 3-ї особи у східнослов'янських мовах			
	російська	білоруська	українська
I дієвідміна, одн.	-ет -ёт	-е -э -а	-е
II дієвідміна, одн.	-ит	-іць	-ить
I дієвідміна, мн.	-ут	-уць	-уть
II дієвідміна, мн.	-ат	-аць	-аць

⁴⁴ 'Російські' вираження змінної тут і далі виділено сірим.

⁴⁵ Див.: Тараненко О. О. Суржик.

⁴⁶ Були виключені атематичні дієслова з особливим набором закінчень, формальні протиставлення яких не слідує за зразком «російська ≠ білоруська ≈ українська». Неврахованими залишаються, крім того, зворотні форми дієслова, оскільки внаслідок явища асиміляції не можуть бути виявлені відмінності між /-t/, /-c'/ і /-t'/, а також синтетичні форми майбутнього часу української мови, для яких немає еквівалентів в інших східнослов'янських мовах (наприклад: читати — 3 ос. одн. майб. ч. читатиме, 3 ос. мн. майб. ч. читатимуть).

Модель словозміни російської мови на внутрішньому парадигматично-лексичному рівні подібна до моделі білоруської й української мов, але при порівнянні всіх класів словозміни спостерігаємо, що в російській мові ця модель більш однорідна, ніж флективні структури в білоруській / українській мовах. У множині словозмінні закінчення трьох мов структурно розрізняються лише особливостями приголосних: непалатальне /-t/ — у російській літературній мові ⁴⁷, палатальне /-c'/ — у білоруській і палатальне /-t'/ — в українській. У цій позиції немає структурного контрасту між контактними мовами, що їх слід було б розглядати як відмінності в регулярності набору закінчень. Проте у формах однини, в яких граматична система російської мови показує такі ж формальні структури, як і в множині, у білоруській та українській мовах протиставляються закінчення на голосний -V у I дієвідміні та закінчення -VC' у II дієвідміні. Дієслівна система словозміни російської мови в однині та множині є регулярнішою, оскільки для неї характерне квазіаглютинативне кодування 3-ї особи теперішнього (майбутнього) часів через фінальне /-t/ (див. табл. 5).

Таблиця 5

Форми словозміни для 3-ї ос. одн. теперішнього / майбутнього часу у % ⁴⁸					
Закінчення	БРЗМ		УРЗМ		Закінчення
	I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна	
-e/-э/-а/-і ⁴⁹	62,4	14,9	94,9	30,6	-e
/-Vc'/	22,3	60,7	2,2	—	-a
/-(V)t' ⁵⁰	0,2	0,6	0,3	57,0	/-(V)t'/
/-Vt/	15,1	23,8	2,6	12,4	/-Vt/
всього	1926	1155	2067	684	всього

У корпусі БРЗМ задокументовано два види розбіжностей з білоруською літературною мовою при утворенні форми 3-ї особи однини: по-перше, поширення набору закінчень з I дієвідміни до II дієвідміни і, по-друге, форми 'російських' закінчень з непалатальним приголосним /-t/. 'Російське' закінчення спостерігається приблизно в 15 % прикладів з I дієвідміни, у випадку II дієвідміни цей показник ще вищий — майже чверть усіх прикладів. Літературні закінчення в обох дієвідмінах зафіксовані у понад 60 % прикладів. Лише п'ята частина припадає на діалектні форми I дієвідміни з приголосним /-c'/ за аналогією до II дієвідміни, тобто на так званий квазіаглютинативний зразок, пор.: <idzec'> «він іде», <bjar-ec'> «він бере» (з наголосом на закінченні); <hrè-ic'> «він гріє», <kañ-yc'> «він каже» (з наголосом на основі). П'ятнадцятьма відсотками представлено протилежне вирівнювання, при якому під впливом діалектів закінчення на голосний перейшли з I до II дієвідміни (наприклад, у формах корпусу <xvasja>, <xvase> «вистачить; досить»). Частка 'діалектних' і 'російських' словозмінних форм в обох дієвідмінах становить майже 40 %.

Достовірність вибірки корпусу підтверджується тим, що існує висока кореляція між ареальним розподілом діалектних прикладів у корпусі БРЗМ і даними діалектологічних досліджень. Форми I дієвідміни із закінченням /-Vc'/ трап-

⁴⁷ Південноросійські діалекти засвідчують також палатальний /-t'/ (пор.: Кузнецов П. С. Русская диалектология. — М., 1954. — С. 84). Вплив російських діалектів на змішане мовлення в Білорусі та Україні, принаймні у словозмінних маркерах не засвідчений; внутрішнє диференціювання ідіомів російської мови далі не береться до уваги.

⁴⁸ Показники форм, що відповідають білоруському / українському стандарту, подано напівжирним шрифтом.

⁴⁹ Закінчення -і обмежене прислівником *мусі* 'можливо' (від *мусіць* «мусити»).

⁵⁰ Рідкісні словозмінні форми на палатальний /-t'/ є діалектними особливостями південних і південно-західних білоруських мовних областей, пор.: Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. — Мінск, 1963. — Карты 156, 157) (далі — ДАБМ). Вони є особливостями вимови окремих мовців у корпусі БРЗМ.

ляються переважно на півночі Білорусі⁵¹: приклади з корпусу на три чверті представлені з північно-східних регіонів збору матеріалу. Форми II дієвідміни із закінченням на голосний трапляються в центральних діалектах білоруської мови⁵²; такі приклади з корпусу БРЗМ на 98 % узяті з відповідних місць збору матеріалу. Форми на /-t/ рівномірно розподіляються в корпусі: у діалектах — тільки поодинокі приклади на північному сході білоруських мовних областей⁵³; лише у Мінську цей показник становить понад 50 %. Для закінчень на /-t/, таким чином, ареальне пояснення менш правдоподібне, ніж висновок щодо впливу російської мови.

Корпус УРЗМ, на відміну від БРЗМ, має вигляд більш однорідного. У I дієвідміні на 95% переважає ‘українське’ закінчення, що відповідає літературній нормі. Діалектні стягнені форми I дієвідміни (наприклад, укр. *думати* — *дума-ε* > *дум-а*) становлять лише 2%. Ф. Т. Жилко локалізує їх переважно в південно-східних українських діалектах⁵⁴. 70% цих прикладів у корпусі УРЗМ — з трьох східних місць збору матеріалу. У II дієвідміні ‘українські’ закінчення на /-Vt/ становлять менш ніж 60% усіх прикладів; діалектні форми (переважно на -ε, за аналогією до I дієвідміни, наприклад: *хвате* < *хватить*) є достатньо численними — 30% випадків. Понад 80 % цих прикладів — з трьох східних місць збору матеріалу, чим підтверджують представлений у діалектологічних дослідженнях розподіл⁵⁵. Таким чином, обидва типи діалектних словозмінних форм розташовані в корпусі УРЗМ також значною мірою відповідно до даних, що представлені в діалектологічних працях.

Отже, частка ‘українських’ закінчень, що відповідають літературній нормі, знаходиться у корпусі УРЗМ на тому ж рівні, як і в обох дієвідмінах БРЗМ. Російське закінчення на /-Vt/ у корпусі УРЗМ трапляється рідко, на відміну від білоруського корпусу. Воно спостерігається лише в 5 % усіх прикладів, які нерівномірно розподіляються за словозмінними класами: у I дієвідміні цей показник становить всього одну сорокову, проте у II дієвідміні — одну восьму, що пояснюється частим використанням словоформ у корпусі на зразок <*hovoryt*> / <*havari*> «(він) говорить». При цьому слід звернути увагу на ареальний розподіл прикладів з корпусу з ‘російським’ закінченням. 55 % усіх прикладів з /-Vt/ узяті лише з одного місця збору матеріалу — з Городні у східнополіському діалектному регіоні. Тут ‘російські’ форми не мають однозначної діалектної основи⁵⁶. Однак очевидним є те, що до корпусу з Городні включено матеріал відповідей більш русифікованих респондентів. П’яту частину прикладів з /-Vt/ становить матеріал, зібраний на межі слобожанського і степового говорів (місце збору матеріалу — Лозова) у більш русифікованому оточенні. Для Сходу форми на /-t/ описуються експліцитно як явище сучасної інтерференції з російської мови⁵⁷. В усіх інших місцях збору матеріалу відзначені закінчення присутні лише маргінально.

У множині фонетична структура закінчень диверсифікована через два незалежні явища: 1) палатальні (‘білоруські’ / ‘українські’) і непалатальні (‘росій-

⁵¹ ДАБМ.— Карті 148–149.

⁵² ДАБМ.— Карта 153.

⁵³ ДАБМ.— Карта 156.

⁵⁴ Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови.— 2-е вид., перероб.— К., 1966.— С. 97.

⁵⁵ Атлас української мови.— Т. 3. Ч. 3.— Карта 38.

⁵⁶ У північній Україні вони обмежені Правобережним (Центральним) Поліссям (див.: Жилко Ф. Т. Знач. праця.— С. 159, 163).

⁵⁷ Там же.— С. 97.

ські') кінцеві приголосні; 2) вирівнювання голосного в закінченні між I та II дієвідміною (див. табл. 6).

Таблиця 6

Словозмінні форми для третьої особи множини теперішнього / майбутнього часу у %							
БРЗМ				УРЗМ			
I дієвідміна		II дієвідміна		I дієвідміна		II дієвідміна	
-уць	78,4	-аць	60,2	-уть	95,3	-ать	93,9
-уть	0,4	-ать	0,3	-ут	4,7	-ат	5,6
-ут	18,7	-ат	22,5	–	–	-уть	0,5
-аць	2,3	-уць	14,8	–	–	–	–
–	–	-уть	0,6	–	–	–	–
-ат	0,2	-ут	1,5	–	–	–	–
всього <i>n</i>	745	разом <i>n</i>	324	разом <i>n</i>	510	разом <i>n</i>	179

В усіх випадках домінують літературні закінчення. У білоруському корпусі закінчення -уць I дієвідміни становить майже 4/5 від усіх прикладів, це більше, ніж в однині; у II дієвідміні у 60% фіксується закінчення -аць, це на тому ж рівні, що і в однині⁵⁸. Літературні українські еквіваленти -уть (I дієвідміна) / -ать (II дієвідміна) спостерігаються у приблизно 95 % прикладів з корпусу УРЗМ. Форми обох дієвідмін у множині УРЗМ настільки відповідають нормі української літературної мови, як в однині тільки у I дієвідміні.

'Російські' закінчення на непалатальний /-t/ (тобто -ут, -ат) розподілені нерівномірно у множині: у I дієвідміні БРЗМ вони становлять 20% і, таким чином, є трохи численнішими, ніж в однині (15%); у II дієвідміні — 24%, приблизно так само, як і в однині. Менша частина 'російських' словозмінних форм у II дієвідміні БРЗМ припадає на закінчення I дієвідміни (-ут, 1,5 %). В українському корпусі частка форм на /-t/ в обох дієвідмінах незначна (близько 5 %). Це істотно відрізняється від однини, де 'російські' закінчення у II дієвідміні сягають двозначних відсоткових величин.

Привертає увагу й той факт, що в корпусах змішаного мовлення фіксуємо діалектні закінчення, зокрема у бр. -уць / укр. -уть у II дієвідміні⁵⁹: їх можна описати як узагальнені закінчення з I дієвідміни (пор. укр. *говорити* — *говор-ять* > УРЗМ <*hovor-ut*>). У БРЗМ вони становлять близько 15 % прикладів і тому мають таку ж сильну позицію, як і трансференція з I дієвідміни до II в однині; в УРЗМ такі явища представлені спорадично. Протилежне морфологічне вирівнювання (закінчення II з основами I дієвідміни), яке в дієслівних формах однини в БРЗМ є частотним (майже одна п'ята; див. вище), у множині фіксуємо спорадично. В УРЗМ рідко натрапляємо на такі форми в однині; прикладів у множині взагалі не зафіксовано.

У розподілі форм 3-ї особи однини і множини дієслів теперішнього/ майбутнього часу у змішаному мовленні вбачаємо деякі загальні тенденції. По-перше, в обох корпусах наявні 'російські' форми на /-t/. У БРЗМ вони представлені значно виразніше, ніж в УРЗМ: для обох числових форм і дієвідмін в БРЗМ —

⁵⁸ Діалектні форми -уть / -ать наявні в обох корпусах також у невеликій кількості.

⁵⁹ Див.: Аванесаў Р. І. Знач. праця.— С. 268–269; ДАБМ.— Карта 157; Жилко Ф. Т. Знач. праця.— С. 99; АУМ.— Т. 3.— Карта 39. Відповідні форми відомі також у московському просторіччі: Земская Е. А., Китайгородская М. В. Наблюдения над просторечной морфологией // Городское просторечие. Проблемы изучения / Е. А. Земская, Д. Н. Шмелев (ред.).— М., 1984.— С. 83.

18,9 %, в УРЗМ — 5,0 %. При цьому в обох корпусах такі форми більш поширені в дієсловах II дієвідміни, ніж у дієсловах I дієвідміни. У корпусі УРЗМ російські закінчення в дієсловах II дієвідміни трапляються тільки в однині у визначеній кількості, але приклади обмежуються мовленням «сильно зрусифікованих» мовців. По-друге, якщо структурна перевага в тому, щоб прирівняти одні до одних закінчення 3-ї ос. одн. і мн. у квазіаглютинативний спосіб, в окремих ідіомах взагалі існує, не обов'язково обирати 'російські' закінчення. Можна досягти цього засобами власної мови (української або білоруської) за допомогою словозмінних закінчень на палатальні приголосні /-Vc'/ (бр.) і /-Vt'/ (укр.), перехід яких з другої дієвідміни до першої, безсумнівно, можна побачити в корпусах⁶⁰. По-третє, перехід закінчень з першої дієвідміни до другої також показує переконливий зразок уніфікації словозмінно-морфологічних структур: дієслова I дієвідміни з погляду як частотності в системі, так і мовлення є продуктивнішими, ніж дієслова II дієвідміни; отже, поширюються закінчення продуктивніших словозмінних класів⁶¹. Таким чином, обидва процеси вирівнювання словозмінних форм між дієсловами I та II дієвідмін можна проаналізувати на внутрішньомовному рівні білоруської чи української мови. У той же час такі процеси ареально обмежені — як у білоруських, так і в українських ідіомах.

5.3. Минулий час, однина, чоловічий рід дієслів.

Дієслова минулого часу чоловічого роду в однині формуються переважно за допомогою словозмінного закінчення⁶², яке в російській мові має форму альвеолярного латерального приголосного [ʎ], у білоруській та українській — форму білабіального нескладового [ɟ], в українській також альтернативно — форму фрикативного [w]⁶³. (Випадки, у яких цей сегмент відсутній, як, наприклад, у рос. *нёс*-III замість *нёс-л, відповідно бр. *нёс*-Ø, укр. *ніс*-Ø «він ніс», не розглядаються). Графічно це закінчення має таке оформлення: в російській — -л, у білоруській — -ў, в українській — -в. Такий розподіл форм зберігається також перед постфіксами -ся / -сь зворотних дієслів⁶⁴.

У білоруській та українській мовах, на відміну від російської, парадигма форм дієслів минулого часу в однині показує аломорфне співвідношення між чоловічим родом і формами жіночого й середнього роду: у російській мові реалізація [ʎ] зберігається в усіх трьох формах (пор. *быть* «бути» — *бы-л* чол. р., *бы-л-а* жін. р., *бы-л-о* сер. р.), у білоруській та українській мовах змінюється [ɟ] / [w] у чол. р. з [ʎ] в інших формах (бр. *быць* — *бы-ў*, *бы-л-а*, *бы-л-о*; укр. *бути* — *бу-в*, *бу-л-а*, *бу-л-о*). На підставі цього аломорфізму парадигма минулого часу однини в білоруській та українській мовах складніша, ніж у російській мові.

Розподіл фонем /ɟ/ та /ʎ/ є релевантним для морфематичного опису через їх структурний зв'язок з морфологічною інформацією. Він становить основу для протиставлення форм минулого часу в обох корпусах змішаного мовлення. Те, що тут не йдеться про продуктивний фонологічний процес, можна підтвердити фактом, що в позиції, у якій російський відповідник має тільки фонему /ʎ/, у білоруській та українській мовах фіксуємо як /ɟ/, так і /ʎ/. Обидві фонемі трапляються як у середині, так і наприкінці слова в однаковому оточенні, пор.: у се-

⁶⁰ У корпусах, до речі, не було визначено жодного зв'язку між поширенням варіантів закінчень у 3 ос. одн. теп. / майб. ч. в дієсловах II дієвідміни і ідентичними за звучанням закінченнями інфінітива. Інфінітиви на -ць (бр.) / -ть (укр. діал.) в обох мовних областях дуже поширені, у Білорусі вони ввійшли до літературної мови.

⁶¹ Пор. аналогічно ще в кн.: *Wurzel W.* U. Op. cit.— S. 86.

⁶² Цей сегмент розглядається як квазіаглютинативне часове закінчення, що стоїть перед закінченнями родів і чисел, а не як суфікс для утворення історичного «дієприкметника на -л».

⁶³ Щодо реалізації [w / ɟ] у БРЗМ, не лише стосовно [ʎ], пор.: Hentschel G., Zeller J.-P. *Belarusians' pronunciation: Belarusian or Russian? Evidence from Belarusian-Russian mixed speech* (in print).

⁶⁴ Розподіл цих варіантів зворотних постфіксів в окремих ідіолектах було включено до аналізу. Однак це не має жодного стосунку до розподілу закінчень дієслів.

редині слова бр. *воўк* «вовк» vs. *полк* «полк», укр. *вовк* vs. *полк*, у фінальній позиції — бр. *вол* «віл» vs. *выў* «він вив», укр. *віл* vs. *вив*, але рос. *волк*, *полк*, *вол*, *выл*.

У корпусі БРЗМ російські словозмінні форми на *-л/-ля* становлять майже одну сьому частину форм дієслів минулого часу чоловічого роду з основами на голосний. У деяких місцях збору матеріалу показники розподілені відносно рівномірно. Лише в Мінську і в Рогачові, центральному зі східних місць збору матеріалу, вони мають дещо вищий показник (понад 20%), у північно-західному місці збору матеріалу — на Шарковщині, навпаки, значно нижчий (близько 6%) (див. табл. 7).

Таблиця 7

Розподіл словозмінних форм дієслів минулого часу однини чоловічого роду (з основами на голосний) у %			
	БРЗМ	УРЗМ	
-ў, -ўся (-ўсь)	86,2	95,6	-в, -вся, (-всь)
-л, -ля	13,8	4,4	-л, -ля
разом <i>n</i>	2683	1757	разом <i>n</i>

У корпусі УРЗМ російські словозмінні форми на *-л/-ля* ще менш поширені: вони представлені ледве однією двадцятою всіх форм чол. р. мин. часу дієслів з основами на голосний. При цьому вони розподілені неоднорідно: велика кількість 'російських' форм (понад 9 з 10) фіксуємо в Городні — північноукраїнському місці збору матеріалів. Таким чином, у цій частині корпусу частка російських форм в усіх закінченнях чоловічого роду однини становить одну четверту. Це відповідає показникам «найкращих» місць збору матеріалу в білоруському корпусі. В інших місцях збору матеріалу УРЗМ російські форми представлені лише маргінально.

Як бачимо, 'російська' структура, попри її більшу формальну регулярність, не може по-справжньому закріпитися у змішаному мовленні обох країн. Слід констатувати, що соціальні обмеження у використанні 'російського' закінчення в УРЗМ є, очевидно, численними порівняно з БРЗМ, що виявляється в маргінальній представленості 'російських' форм в українському корпусі.

5.4. /h/ vs. /v/ у закінченні родового відмінка однини чоловічого / середнього роду і знахідного відмінка однини (на позначення істот) займенників, прикметників і числівників.

Закінчення прикметників і займенників у родовому відмінку однини чоловічого / середнього роду (а також у знахідному відмінку однини на позначення істот і в усіх формах знахідного відмінка однини чоловічого / середнього роду лише при анафоричних займенниках) виявляють у східнослов'янських мовах морфологічно релевантні відмінності. Ці закінчення мають у російській мові форми /-VvV/ (графічно передається як *-ого/-его*), у білоруській — /-VhV/ (*-ога/-ага/-аго*) і в українській — також /-VhV/ (в усіх випадках як *-ого*). В усіх трьох контактних мовах ці закінчення містять інтервокальну кириличну графему г. Однак вона представляє в білоруській та українській мовах фонему /h/, а в російській — фонему /v/, що, якщо не враховувати нестандартні звукові зміни, синхронно можна оцінити як графічну нерегулярність, оскільки <г> у російській мові в усіх інших позиціях позначає велярний експлозивний /g/.⁶⁵ Слід зазначити, що між уживанням цього закінчення в контактних мовах не існує протиставлення формальної або структурної регулярності⁶⁶.

⁶⁵ Південноросійські діалекти реалізують (також у цьому закінченні) [ʏ] і конвергують не з російським стандартом, а з білоруським та українським. Нормативною є, як відомо, фрикативна вимова в Н. в. одн. у рос. Бог.

⁶⁶ Див.: Hentschel G. On the development of inflectional paradigms in Belarusian trasjanka: the example of demonstrative pronouns // Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk. Structural and social aspects of their description and categorization / G. Hentschel, S. Zaprudski (eds.).— Oldenburg, 2008.— P. 121.

В УРЗМ закінчення з /-v-/ є периферійним явищем. Навіть у Городні це закінчення сягає лише десятивідсоткової позначки (див. табл. 8).

Таблиця 8

Частка словозмінних форм /-h-/ vs. /-v-/ у родовому (знахідному) відмінку однини прикметників, займенників і числівників з прикметниковими закінченнями у %			
	БРЗМ	УРЗМ	
/-h-/	73,5	96,2	/-h-/
/-v-/	26,5	3,8	/-v-/
разом <i>n</i>	1396	1016	разом <i>n</i>

У БРЗМ частка форм з /-v-/ у словоформах усіх трьох частин мови становить 26,5 %. В окремих місцях збору матеріалу кількість закінчень з /-v-/ коливається між 12 % (Шарковщина) і понад 40 % (Мінськ). Місто Мінськ через свою відому зрусифікованість є особливим випадком, який слід розглядати, не беручи до уваги діалекти. Загалом у матеріалі не виявлено жодної ареально-діалектологічної дистрибуції.

Оскільки не існує жодної преферентно-теоретичної переваги 'російських' закінчень, їхнє поширення у БРЗМ, хоча й не дуже сильне, можна пояснити соціолінгвістичним престижем російської мови.

5.5. Закінчення *-u/-a* в іменниках чоловічого роду (на позначення неістот) родового відмінка однини.

Родовий відмінок однини для іменників чоловічого роду на позначення істот, які в називному відмінку однини мають нульове закінчення, утворюється в усіх слов'янських мовах за допомогою словозмінного закінчення *-a*. Лише іменники на позначення неістот у цьому словозмінному класі можуть також приймати закінчення *-u*, причому розподіл обох закінчень у кожній мові відмінний. Для російської мови характерне закінчення *-a*. Уживання закінчення *-u* в російській мові є факультативним і семантично зумовленим. Воно характерне для неозначених або партитивних ознак речовин (*чашка чаю, много народу* «багато люду»), для деяких усталених, часто прийменникових зворотів (*со смеху* «зі сміху») та фразеологізмів (*с глаза на глаз* «віч-на-віч»). У білоруській та українській мовах закінчення *-u* лексично зумовлене. Воно є, як правило, обов'язковим, що не виключає поодиноких випадків варіативності. Проте семантичні класи іменників чоловічого роду на позначення неістот, в яких уживається закінчення *-u* в білоруській та українській мовах, не мають чітких дистрибутивних принципів. В українській мові закінчення *-u* використовується ширше, ніж у білоруській мові⁶⁷. Це підтверджується також прикладами з представлених корпусів змішаного мовлення: у корпусі БРЗМ частка закінчення *-u* в усіх іменниках чоловічого роду на позначення неістот у Р. в. одн. в 'гібридних' реченнях становить одну восьму; у корпусі УРЗМ — майже одну п'яту. Однак цілком імовірно, що частотність закінчення *-a* в російській мові сприяє домінуванню цього закінчення також і в корпусах змішаного мовлення.

Для того, щоб дослідити цей вплив російської мови, надалі буде розглянуто уживання закінчень *-a* / *-u* в обох корпусах змішаного мовлення відповідно до їхньої спорідненості з контактними мовами⁶⁸. Так, закінчення *-u* можна вважати 'білоруським' або 'українським', якщо лексичний відповідник певних коренів слів у російській мові вживається тільки із закінченням *-a* (бр. *вецэр* «вітер» — Р. в. одн. *ветр-у* 'білоруське'; укр. *вітер* — Р. в. одн. *вітр-у* 'українське', на противагу рос. *ветер* — Р. в. одн. *ветр-а* 'російське'). Якщо обидві контактні мови мають однакове закінчення при одному корені слова, закінчення розглядається як

⁶⁷ Див.: Анічэнка У. В. Мови ўсходніх славян.— Мінск, 1989.— С. 118. У діалектах білоруської мови закінчення *-u*, навпаки, відіграє значнішу роль, ніж у літературній мові (пор.: Аванесаў Р. І. Зазнач. праця.— С. 155).

⁶⁸ Див. щодо БРЗМ: Hentschel G. Zur weißrussisch-russischen Hybridität in der weißrussischen «Trasjanka».— S. 187–188.

‘спільне’. Проте фіксуємо це лише за наявності синтаксично-семантичного контексту, в якому зазначене закінчення для обох партнерів відповідної контактної ситуації можливе. Так, при позначенні неозначеної кількості в російській мові, як і в білоруській чи українській, закінчення -у може означати прямий додаток і вважатися тут ‘спільним’ (пор. УРЗМ <nalyj mini čjaju> «налий мені чаю» — ‘спільне’). Але в російській мові закінчення -у не може стояти після прийменника; отже, відповідні контексти мають бути визначені стосовно окремих мов (пор. УРЗМ <ьо ты хоцьєль до чяю?> «що ти хочеш до чаю?» — ‘українське’). Приклади з корпусів, у яких використання закінчення -у не є мотивованим у контактних літературних мовах, трапляються дуже рідко (пор. БРЗМ: <Novaha hodu> vs. рос. *Нового года* / бр. *Новага года* «Новий рік»; УРЗМ: <litru> vs. рос. *литра* / укр. *літра* «літр»). Залишаємо поза увагою дослідження всі словоформи іменників після числівників на позначення чисел 2, 3, 4, якщо вони показують керування Р. в. одн. за морфосинтаксичним зразком російської мови (але не Н. в. мн. за білоруським / українським зразком)⁶⁹. Тут розподіл закінчень обмежений морфосинтаксичними критеріями, які не є предметом нашого дослідження.

Розглядаються лише ті іменники чоловічого роду в родовому відмінку однини з обстежуваних корпусів, які мають закінчення, визначені як ‘білоруські’ / ‘українські’ або як ‘російські’ і, отже, не є ‘спільними’ для відповідних контактних мов. Таким чином, усі протиставлені закінчення поділяються на дві групи: закінчення -а ‘російське’ (наприклад, БРЗМ <maroza> Р. в. одн. «мороз» на противагу бр. *марозу*) та закінчення -у ‘білоруське’ або ж -у ‘українське’ (наприклад, БРЗМ <abedu> Р. в. одн. «обід» на противагу рос. *обеда*). ‘Білоруським’ або ‘українським’ закінчення -а може бути лише тоді, коли в російському відповіднику закінчення -у є обов’язковим, отже, у зазначених вище фіксованих фразах. Такі випадки в обох корпусах не зафіксовані. Так само відсутнє ‘російське’ закінчення -у, тобто така словоформа, в якій лексичний відповідник у білоруській / українській мовах обов’язково мав би -а. При цьому вибір обмежується словоформами, корені яких у контактних мовах формально ідентичні (наприклад, рос. / укр. / бр. *чай*) або, за наявності певних фонологічних відмінностей, принаймні схожі (наприклад, рос. *обед* vs. укр. *обід*). Розглянемо, як розподіляються протиставлені словозмінні закінчення в корпусах БРЗМ і УРЗМ з погляду спорідненості контактних мов.

Серед іменників чоловічого роду на позначення неістот у Р. в. одн., які відображають контрастний розподіл закінчень у контактних мовах, у корпусі БРЗМ переважають ‘російські’ словозмінні форми: вони становлять сім восьмих (див. табл. 9).

Таблиця 9

Розподіл закінчень іменників чоловічого роду на позначення неістот у родовому відмінку однини у %			
	БРЗМ		УРЗМ
-у ‘білоруське’	12,7	-у ‘українське’	22,1
-а ‘російське’	87,3	-а ‘російське’	77,9
<i>n</i>	157	<i>n</i>	163

Майже одна восьма проаналізованих словозмінних форм припадає на специфічно білоруський словозмінний зразок із закінченням -у. У корпусі УРЗМ прикладів, у яких контрастне словозмінне закінчення представлено ‘росій-

⁶⁹ Пор. щодо БРЗМ: *Tesch S.* Op. cit.; щодо УРЗМ: *Тараненко О. О.* Варіантність vs. стабільність у структурі українсько-російського «суржикю»... — С. 46.

ським' -а, понад три чверті, тобто вони також дуже поширені, але не настільки, як у БРЗМ. Водночас висновок С. Дель Гаудіо про те, що для УРЗМ «родовий відмінок загалом віддає перевагу закінченню -а»⁷⁰, нашим дослідженням підтверджується⁷¹. Специфічно 'українські' форми на -у представлені трохи ширше, ніж специфічно 'білоруські' форми в корпусі БРЗМ. Ареальний розподіл 'російських' закінчень у корпусі УРЗМ указує на основні регіони їх поширення: на півночі — Городня, на сході — Лозова та Марганець. Але, на відміну від інших явищ, використання -а 'російського' також досить поширене і в усіх інших місцях збору матеріалу.

Лексично пов'язаний поділ закінчень -а / -у в білоруській та українській мовах не підпорядковується чітким правилам. У російській мові використання закінчення -а є відносно прозорим та уніформованим. Поява закінчення -у мотивована синтагматично і семантично або (рідко) ідіоматично. Поширення закінчення -а в змішаному мовленні рівноцінне преференції до рівномірнішого розподілу закінчень. Цією структурною преференцією можна пояснити те, що 'російські' форми широко представлені як у БРЗМ, так і в окремих місцях збору матеріалу в УРЗМ.

5.6. Розподіл закінчень іменників чоловічого роду в родовому відмінку множини.

Східнослов'янські мови мають у родовому (і так само в знахідному — на позначення істот) відмінку множини іменників чоловічого роду три закінчення. Їх розподіл різний в окремих мовах.

1. У російській мові два з трьох наявних закінчень розподіляються за формальними критеріями: словозміне закінчення /-Vf/ стоїть після парних непалатальних приголосних фонем у кінці основи, а також після /g, k, x, s, j/ (напр.: *журнал* «журнал» — Р. в. мн. *журналов, місяць* «місяць» — *месяцев*), закінчення /-Vj/ — після парних палатальних кінцевих звуків основи і шиплячих (напр.: *учитель* «учитель» — Р. в. мн. *учителей, карандаш* «олівець» — *карандашей*). У деяких випадках трапляються також нульові закінчення — наприклад, у словах з колективним значенням, зокрема в назвах народів і мешканців (*славянин* «слов'янин» — Р. в. мн. *славян-Ø*), військових груп (*партизан* Н. в. одн. = Р. в. мн. *партизан*), предметів, що підлягають лічбі (*человек* Н. в. одн. = Р. в. мн. *человек: 100 человек, помидор* Н. в. одн. = Р. в. мн. розм. *помидор: пять помидор*) і міри ваги (*килограмм* Н. в. одн. = Р. в. мн. *килограмм*).

2. У білоруській мові переважає закінчення /-Vu/ (етимологічний відповідник рос. /-Vf/) після непалатальних і палатальних кінцевих звуків основи (*брат* «брат» — Р. в. мн. *братоў, нож* «ніж» — *нажоў, вучань* «учень» — *вучняў*). Закінчення /-Vj/ обмежене поодинокими лексемами (*госць* «гість» — Р. в. мн. *гасцей, лапаць* «личак» — *лапцей*)⁷²; уживання нульового закінчення також обмежене сильніше, ніж у російській: воно вживається переважно у словосполученнях на позначення кількості: *дзень* «день» — Р. в. мн. *дзён*, у назвах одиниць виміру і народів.

3. Так само в українській мові переважає закінчення /-Vv/ (формально завжди -ів) після непалатальних і палатальних приголосних (*стен* — Р. в. мн. *стенів, сарай* — *сарайв, дощ* — *дощів*). Уживання закінчення /-Vj/ лексично обмежене (напр.: *гість* — *гостей*); нульове закінчення фіксується лише в певних семантичних групах (наприклад: *болгарин* — Р. в. мн. *болгар*), у певних випадках може допускатися його чергування із сегментними закінченнями (напр.: *партизан* — Р. в. мн. *партизанів / партизан*)⁷³, хоча норма тут ще, можливо, не зовсім усталася.

⁷⁰ Del Gaudio S. Op. cit.— С. 106.

⁷¹ О. Тараненко підтверджує поширення -а в УРЗМ (Тараненко О. О. Суржик.— С. 691). З іншого боку, у російському мовленні як двомовних білорусів, так і двомовних українців відома перевага закінчення -у в тих іменниках, які в російській літературній мові закінчуються на -а (див., наприклад: *Ижаскевич Г. П. и др.* *Функционирование русского языка в близко-родственном языковом окружении.*— К., 1981.— С. 275, 281).

⁷² Див.: *Атраховіч К. К., Булахай М. Г.* *Граматыка беларускай мовы.*— Мінск, 1962.— Т. 1.— С. 57.

⁷³ Див.: *Горпинич В. О.* *Морфологія української мови.*— К., 2004.— С. 82.

Об'єктом цього дослідження є протиставлення трьох типів закінчень, незалежно від звукових реалізацій закінчення: 1) закінчення на (бі-)лабіальний {-Vv} (у транскрипції — рос. /-Vf/, бр. /-Vÿ/, укр. /-Vv/), 2) /-Vj/, 3) нульове закінчення. У білоруській та українській мовах перший тип більш уживаний, і в цьому плані словозмінна структура є регулярнішою, ніж у російській мові, яка з поділом трьох типів закінчень за семантичними і формальними критеріями виявляє відносно комплексну словозмінну структуру. Використання закінчення /-Vj/ і нульового закінчення в білоруській та українській мовах через лексичну або семантичну функціоналізацію слід розглядати як нерегулярне явище. Отже, перевага повинна віддаватися закінченню {-Vv}, оскільки воно є мінімально маркованою словозмінною формою.

У більшості словоформ контактні мови не засвідчують жодної різниці в розподілі цих типів закінчень; отже, словозмінні закінчення в корпусі є 'спільними'. До кількісного аналізу залучалися лише ті випадки, в яких лексичні відповідники контактних мов уживаються з відмінними типами закінчень. Отже, не братиметься до уваги Р. в. мн., наприклад, рос. / бр. / укр. *долар*, тому що тут збігається тип закінчення: рос. *доларов*, бр. *долараў*, укр. *доларів*. Відповідно не розглядатимуться й діалектні форми, зокрема БРЗМ <*pjac' hod*> / УРЗМ <*pjat' hod*> «п'ять років» (до рос. *пять лет*, пор. бр. *пяць гадоў* / укр. *п'ять років*). Такі форми слід інтерпретувати як застосування 'російського' нульового закінчення до білоруської або української основи слова. При порівнянні контактних мов тут протиставляються не тільки типи закінчень, а й основи слів, через це структурне зіставлення є неможливим. Однак аналізуватимуться такі приклади з корпусу, як, скажімо, бр. *рублёў* і укр. *рублів* з типом закінчення {-Vv}, які протиставляються рос. формі *рублей* (тип закінчення /-Vj/). Як і в підрозділі 5.5, сфера досліджень буде обмежена словоформами з формально ідентичними або подібними основами.

Корпус БРЗМ свідчить, що 'білоруське' закінчення /-Vu/ порівняно з 'російськими' закінченнями представлено обмежено (див. табл. 10). При контрастному розподілі закінчень переважають 'російські' варіанти: вони становлять майже 90 %.

Таблиця 10

Розподіл контрастних типів закінчень у Р. в. мн. іменників чол. роду (і в Зн. в. мн. іменників чол. роду на позначення істот) у %			
БРЗМ		УРЗМ	
-Vu 'білоруське'	12,8	-Vv 'українське'	48,8
Ø/-Vj 'російське'	87,2	-Ø/-Vj 'російське'	51,2
<i>n</i>	94	<i>n</i>	127

Інший вигляд це має в корпусі УРЗМ: тут 'українські' та 'російські' закінчення розподілені приблизно порівну; отже, 'українські' словозмінні закінчення є стійкішими щодо 'російських' закінчень. У зв'язку з цим можна вказати на структурні відмінності між білоруською та українською мовами. За аналогією до російської (де це явище за певних умов отримує розмовну конотацію), нульове закінчення при одиницях виміру і денотатах, що піддаються лічбі, у білоруській літературній мові допускається як варіант. Отже, у таких словосполученнях з корпусу БРЗМ, як <*pjac' kilahram*> «п'ять кілограмів» нульове закінчення є 'спільним' з російським (пор. *пять килограмм*) і не входить до кола питань нашого дослідження. Проте в корпусі УРЗМ словосполучення на зразок <*pjat' kilohram*> класифікується як 'російська' форма, оскільки в українській літера-

турній мові можлива тільки форма *п'ять кілограмів*⁷⁴. На шість словоформ <čjolovik> (<čjelovjek, čjelavjek>), <hihabajt>, <hram>, <kilohram>, <mehabajt> і <pomidor> припадає 35 з 65 'російських' прикладів у корпусі. Без них частка специфічно 'російських' форм у корпусі УРЗМ становить лише близько чверті.

Якщо брати до уваги 'російські' словозмінні форми «одиниць виміру» для аналізу УРЗМ, то частка 'російських' закінчень відмінна в обох корпусах. Це пояснюється, по-перше, тим, що у вибірці деякі словоформи, частовживані у мовленні, узагальнюють 'російське' закінчення різною мірою. Наприклад, зазначена вище форма родового відмінка множини лексеми «рубль» утворена в усіх 21 прикладах з БРЗМ за допомогою 'російського' закінчення *рублей*, тоді як у корпусі УРЗМ лише шість з 42 прикладів уживання цієї лексеми мають 'російське' закінчення. Подібно до цього до лексеми «день» у корпусі БРЗМ зафіксовано 15 прикладів словоформи *дней* з 'російським' закінченням, проте в корпусі УРЗМ їх зафіксовано лише двічі, натомість одинадцять разів представлена 'українська' форма *днів*. 'Білоруські' закінчення в часто вживаних словах майже не спостерігаються. Це є одним з факторів, що вказують на виразну відмінність у відсотковому відношенні (див. табл. 10). По-друге, слід зазначити, що українській реалізації типу закінчень {-Vv} зі структурного погляду віддається особлива перевага: вона виступає без фонетичних варіантів виключно у формі **-ів**; отже, тут ідеться про фонологічно єдине словозмінне закінчення. При цьому воно формально чітко протиставляється своєму російському відповідникові. Білоруський тип закінчень {Vv} має формальні варіанти й фонетично більше подібне до російського еквівалента. Ці структурні умови також можуть сприяти тому, що 'українські' закінчення краще представлені в корпусі УРЗМ, ніж 'білоруські' закінчення в корпусі БРЗМ.

Лексеми, які належать до типу закінчень {-Vv} в українській мові, тоді як їхні російські відповідники належать до іншого типу закінчень, реалізують цей тип закінчень майже завжди як **-ів**. У випадку, якщо набуття типу закінчень {-Vv} для українських лексем та їхніх російських відповідників є 'спільним', реалізація закінчення **-ів** наявна лише в майже половині випадків. Преференція 'української' реалізації типу закінчення {-Vv} чітко простежується в їхньому зв'язку зі специфічно українськими словозмінними структурами.

Унаслідок рівномірного розташування типу закінчень {-Vv} розподіл форм родового відмінка множини в українській та білоруській мовах є регулярнішим, ніж у російській. Водночас 'білоруські' форми у БРЗМ в зіставлюваних лексичних контекстах ледь утримуються порівняно з 'російськими'. В УРЗМ 'українські' словозмінні закінчення представлені відносно добре. Їхня стабільність може бути мотивована лексемно-специфічно, але вона може ґрунтуватися й на структурних преференціях.

5.7. Палаталізація веллярних приголосних у кінці основи давального і локативного⁷⁵ відмінка однини іменників жіночого роду на -а.

Аломорфізм основ, який виник у праслов'янській мові внаслідок палаталізації веллярних у кінці основ перед словозмінними закінченнями на голосний переднього ряду, в іменникових закінченнях російської мови вирівнявся, за винятком кількох «нерегулярних» випадків (пор. *Бог* — Кл. в. одн. *Боже*⁷⁶, *око* «око [стилістично марковане як високе]» — Н. в. мн. *очи*). У білоруській та

⁷⁴ Див.: Український правопис.— 4-е вид., виправл. й допов.— К., 1993.— С. 75.

⁷⁵ У граматичній термінології російської мови цей відмінок називається «предложный». Заради термінологічного спрощення ми використовуємо для всіх східнослов'янських мов термін «локатив» (Л. в.).

⁷⁶ На синхронному рівні ця форма ближча до вигуку; історично вона сягає корінням кличного відмінка.

українській мові наслідки процесу палаталізації в давальному та локативному відмінках однини іменників I відміни були морфологізовані. Палаталізація приголосних у кінці основи первинно виникла також у локативному відмінку однини іменників чоловічого й середнього роду II відміни. Цей аломорфізм основ у російській літературній мові вирівнявся, в українській він наявний дотепер. У білоруській мові в основах на /-k-/ він послабився, а в основах на /-h-/ і /-x-/ словозмінні форми без та з аломорфізмом перебувають у складній лексичній дистрибуції⁷⁷. У корпусі БРЗМ відсутні приклади аломорфізму в цій парадигматичній позиції.

Таким чином, у російській мові велярний приголосний наприкінці основи слова зберігається в усій парадигмі, у білоруській та українській літературних мовах поширений аломорфізм основ становить альтернативу з зубним фрикативним або аффрикатою. Це стосується основ на /h/ > /z/, /k/ > /c/, /x/ > /s/. (див. табл. 11).

Таблиця 11

Закінчення й аломорфізм іменників жіночого роду на -а в давальному та локативному відмінках однини			
Основа на:	рос.	бр.	укр.
z	книга, книге	кніга, кнізе	книга, книзі
к (наголос на основі)	лавка, лавке	лаўка, лаўцы	лавка, лавці
к (наголос на закінченні)	щека, щеке	шчака, шчацэ	щока, щоці
x	муха, мухе	муха, мусе	муха, мусі

Російська мова засвідчує більш регулярні структури, ніж білоруська й українська: аломорфізм основ у російській мові великою мірою⁷⁸ збалансований на користь гомогенних основ слів. У змішаному мовленні слід очікувати подвійну преференцію російських форм: як соціолінгвістичний престиж російської мови, так і більша регулярність її парадигм сприяє вживанню 'російських' словозмінних форм, що також відзначено у працях про УРЗМ⁷⁹. Отже, у досліджуваних корпусах основи на /-k-/ виразно переважають порівняно з основами на інші велярні (див. табл. 12).

Таблиця 12

Розподіл аломорфно-палаталізованих і уніфікованих кінцевих приголосних основ у давальному й локативному відмінках однини іменників жіночого роду на -а у %								
Альтернатива основ	БРЗМ				УРЗМ			
	-h/g-	-k-	-x-	всього	-h-	-k-	-x-	всього
без	66,7	82,3	100	81,7	40,0	87,0	50,0	82,5
з	33,3	17,7	—	18,3	60,0	13,0	50,0	17,5
всього n	21	209	5	235	15	154	2	171

Це відповідає лексичному розподілові кінцевих приголосних основ і певною мірою пояснюється частотністю словотворчого суфікса -к- (наприклад, у рос. *девуш-к-а* «дівчина»). Серед 1000 найчастотніших іменників російської мови є 52 іменники на -ка (у тому числі 39 із зазначеною морфемною структурою), сім іменників на -га і лише два іменники на -ха⁸⁰.

У змішаному мовленні переважають основи на уніфікований кінцевий приголосний: в обох корпусах — рівною мірою. Відмінність спостерігаємо лише у

⁷⁷ Див.: Атраховіч К. К., Булахуї М. Г. Знач. праця.— С. 54–55.

⁷⁸ Хоча велярний наприкінці основи чергується в цій позиції з палаталізованим звуком (наприклад [k] vs. [k']), це є не морфологічно мотивованою регулярністю, а загальним, актуальним звуковим асиміляційним явищем.

⁷⁹ Див.: Ставицька Л., Труб В. Знач. праця.— С. 76.

⁸⁰ Див.: Ляшевская О. Н., Шаров С. А. Новый частотный словарь русской лексики.— М., 2009.

випадку рідковживаних основ на /-h/g-/ і на /-x-/ , де певну роль можуть відігравати нерегулярності лексичної репрезентації. Таким чином, реалізація морфологічної альтернативи в основах на /-h/g-/ , імовірно, залежить від наявності лише одного іменника, пор. бр. *дарога* / укр. *дорога*, в якому аломорфні основи утримуються незмінно стабільно (бр. *дарозе*, укр. *дорозі*). В іменниках з основою на /-k-/ морфологічна альтернатива в обох корпусах є слабкішою, а в поодиноких словах з основою на /-x-/ трапляється лише епізодично. У цілому переваженість парадигматично уніфікованих кінцевих приголосних основи за 'російським' зразком підтверджена в обох корпусах змішаного мовлення.

Представлений матеріал дозволяє виявити певні ареальні відмінності в розподілі аломорфних та уніфікованих основ слів. У місцях збору матеріалу на сході Білорусі та в Мінську частка уніфікованих основ особливо велика. При цьому відсутність аломорфізму основ у давальному / локативному відмінках однини іменників жіночого роду є відомою діалектною особливістю східних регіонів білоруської мовної області⁸¹. Встановити, наскільки ці форми виникли внаслідок особливих історичних процесів в окремих білоруських говірках, а наскільки — під впливом російської мови (в розмовному варіанті російської літературної мови), тут не можемо. Діалектологічні дослідження української мови, що описують відсутність цих аломорфних співвідношень у східній та південній частинах країни, у будь-якому випадку посилюються експліцитно на інтенсивний українсько-російський мовний контакт, який спостерігається в цих регіонах⁸². Цікавим є той факт, що матеріал корпусу УРЗМ показує високі частки для форм без аломорфізму основ в шести з семи місць збору матеріалу, і при цьому не тільки в східних регіонах. За винятком Умані на південному заході центральної частини країни, частка уніфікованих форм становить від 75 до 100 %. Сильна тенденція до зниження морфологічних альтернатив і явна переваженість регулярніших 'російських' структур основи виразно продемонстровані в цьому корпусі.

6. Огляд кількісного аналізу. Наведемо дані про рівень впливу російської мови в досліджуваних словозмінних структурах. Проаналізовані форми розташовані згідно з послідовністю частки 'російських' виявів змінних у БРЗМ (див. табл. 13).

Таблиця 13

Частка 'російських' виявів в окремих змінних				
Проаналізована форма	Регулярність ⁸³	БРЗМ	УРЗМ	Розділ
Р. в. одн. -а назв неістот, чол. рід	↑	87,3	77,9	(5.5)
Р. в. мн. -Ø / -Vj 'рос.' чол. р.	↓	87,2	51,2	(5.6)
Н. в. мн. -а іменників чол. р.	↓	86,0	90,0	(5.1)
Відсутня палаталізація в Д. в. / Л. в. одн. жін. р.	↑	81,7	82,5	(5.7)
-VvV у Р. в. одн. чол. р. etc. прикметників / займенників	(↓)	26,5	3,8	(5.4)
3 ос. мн. теп. / майб. ч. /-t/	(↑)	20,5	4,9	(5.2)
3 ос. одн. теп. / майб. ч. /-t/	(↑)	18,4	5,1	(5.2)
мін. час одн. чол. р. -л (-лся)	↑	13,8	4,4	(5.3)

⁸¹ Див.: *Аванесаў Р. І.* Знач. праця.— С. 162.

⁸² Див.: *Жилко Ф. Т.* Знач. праця.— С. 262 (для сходу); Атлас української мови.— Т. 3. Ч. 2.— Карта 50 (для півдня України).

⁸³ Напряма стрілка у графі «регулярність» указує на те, чи вживання російських форм у змішаному мовленні збільшує «↑», чи зменшує «↓» словозмінно-морфологічну регулярність. Якщо стрілка стоїть у дужках, то наявні обмеження розглянуто в попередніх розділах.

Тут наявне насамперед чітке роздвоєння результатів дослідження. У перших чотирьох випадках частка російських форм як у БРЗМ, так і в УРЗМ є порівняно великою. У випадку чотирьох інших проаналізованих форм частка 'російських' закінчень у корпусі БРЗМ виявляється набагато меншою, а в корпусі УРЗМ вона зовсім незначна. Послідовність часток БРЗМ, з одного боку, і УРЗМ, — з другого, демонструє чіткі паралелі. Це вказує на сильну кореляцію між БРЗМ і УРЗМ. Лише приклади іменників чоловічого роду в родовому відмінку множини випадають з єдиної картини. Як зазначалося вище (див. 5.6), виявляється формальна відмінність між закінченнями аналізованих розрядів іменників контактних мов, яка суперечить характерній для всіх інших випадків моделі «російська $\neq$ білоруська $\approx$ українська»: українське закінчення **-ів** є стабільнішим і порівняно із зіставлюваним російським закінченням, можливо, також структурно більш преферентним, ніж його білоруський відповідник. Нарешті, встановлено, що 'російський' вплив на БРЗМ і УРЗМ або однаково сильний, або в БРЗМ набагато сильніший, ніж в УРЗМ.

7. Висновки і перспективи. Привертає увагу той факт, що всі чотири проаналізовані форми з численною фіксацією 'російських' закінчень належать до флексій іменників. Проаналізовані форми з явно меншою (БРЗМ) або дуже малою (УРЗМ) наявністю 'російських' закінчень стосуються, навпаки, закінчень дієслів або прикметників (включаючи займенники і числівники, що відмінюються за прикметниковим зразком). М. Флаер звертає увагу на те, що 'російські' закінчення іменників в УРЗМ більш поширені, ніж 'російські' закінчення в інших частинах мови⁸⁴. Те, що запозичені іменники трапляються значно частіше, ніж запозичені дієслова або прикметники (а також інші частини мови, за винятком так званих маркерів дискурсу), є відомим фактом дослідження мовних контактів⁸⁵. Як зазначалося, в цих іменниках 'російські' закінчення (див. 5.6, 5.1, 5.5) поєднуються в абсолютній більшості випадків 'російськими' або 'спільними' основами слів, які з цими закінченнями вживаються також і в російській мові. Поширення 'російських' закінчень на інші основи — 'білоруські' / 'українські', а також 'спільні', які не вживаються з відповідними закінченнями в російській мові, не зафіксовані. Тому високу частку 'російських' закінчень можна розглядати як епіфеномен перенесення (запозичення) цілих словоформ. Це також підтверджує наведений вище погляд С. Томасон, згідно з яким «запозичені» словозмінні закінчення спочатку фіксуються лише в запозичених словах.

Отже, в останніх трьох зазначених формах закінчення є лексично фіксованим. За посередництва фонологічної структури (велярних кінцевих приголосних основи) це стосується також давального і локативного відмінків однини іменників на **-а** (усі іменники в корпусі — жіночого роду, див. 5.7), тобто морфологічних чергувань в основі в білоруській та українській мовах і їх відсутності в російській. 'Російська' структура тут подвійно «у виграші»: вона не лише належить до певною мірою соціально домінантної контактної мови, а й має також значно регулярнішу морфологічну структуру, ніж її білоруські та українські відповідники.

Інший вигляд мають співвідношення 'білоруських' / 'українських' і 'російських' форм у нижній частині таблиці 13. Тут закінчення лексично не прив'язані і, отже, 'російські' закінчення не можуть бути перенесені у БРЗМ або УРЗМ у межах еталонних конструкцій. Тому в обох формах змішаного мовлення вплив російської мови на ці змінні є скоріше слабким, навіть тоді, коли 'російське' за-

⁸⁴ Див.: Flier M. Surżyk : The rules of engagement.— P. 119.

⁸⁵ Див., наприклад: Thomason S. G. Language contact.— P. 69.

кінчення могло б привести до збільшення регулярності. Отже, якщо 'російські' дієслівні і прикметникові закінчення у БРЗМ є явно частотнішими, ніж в УРЗМ, це можна пояснити тим, що російська мова в Білорусі має набагато сильніше домінування над білоруською, ніж в Україні над українською. Питання про те, чи це пов'язано з підвищенням престижу української мови в пострадянській Україні, чи є давнішим явищем, лишається відкритим.

Ці результати підтверджують складну взаємодію соціолінгвістичних і системно-лінгвістичних чинників розподілу форм у змішаному мовленні. Навіть якщо словозмінна форма соціально домінантної російської є менш регулярною, ніж її відповідники в контактних мовах, вона може за умови лексичного «прив'язування» дуже легко бути включеною в змішане мовлення. За відсутності цієї умови і попри те, що 'російська' форма є регулярнішою і повинна була б мати перевагу, у змішаному мовленні обох мовних регіонів, зокрема в центральній Україні, вона простежується значно менше, ніж «автохтонні» закінчення. Ця тенденція існує незалежно від того, що корпуси відбивають різні ступені російського впливу на БРЗМ і УРЗМ.

Th. MENZEL, G. HENTSCHEL

THE INFLUENCE OF RUSSIAN ON THE INFLECTIONAL MORPHOLOGY OF BELARUSIAN-RUSSIAN AND UKRAINIAN-RUSSIAN MIXED SPEECH

The article investigates the influence of Russian on the inflectional morphology of Belarusian-Russian and Ukrainian-Russian mixed speech, which are widespread in Belarus and Ukraine. The data come from two corpora of spontaneous family conversations in mixed speech collected at seven locations in each country. The analysis focuses on eight phenomena in which the inflectional structures of Belarusian and Ukrainian are broadly consistent but contrast in a similar fashion with those of Russian. The common supposition in contact linguistics that the more regular (more «natural») structures of one of the two contact or donor languages become established in the mixed variety can be only conditionally confirmed. A Russian inflectional form enters the mixed speech if its spread is supported by lexical takeover. If this is not the case, then only few inflectional forms from Russian are found in the Belarusian-Russian mixed speech corpus and hardly any in the Ukrainian-Russian mixed speech corpus.

Key words: Belarusian-Russian mixed speech, Ukrainian-Russian mixed speech, «trasjanka», «surzhyk», contact-induced inflectional change, inflectional-morphological irregularities, lexically-bound takeover of inflectional forms.

(Ольденбург, Німеччина)